

РАҲИМ ВОҲИДОВ

*БИЗ БИЛГАН ВА
БИЛМАГАН
БОБУР*

(Адабий ўйлар)

Рисола — истиқлол шарофати. Унда бир мухлис, муҳиб, ўттиз йилдан зиёдроқ давр ичида олий мактабда адабиётдан сабоқ айтган муаллимнинг нотакрор шахс, довжорак саркарда, шижоатли давлат арбоби, нозиктаъб шоир Заҳирриддин Муҳаммад Бобур ҳақидаги тасавуру кузатишлари илмий-бадний йўсинда умумлаштирилган. Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

В 89

Воҳидов Р.

Биз билган ва билмаган Бобур: (Адабий ўйлар).—Т.: «Маънавият», 1999.—88 б.

ББК 72.3

В 4702620204—23—22—99
М 25(04)—99

© «Маънавият», 1999

МУҚАДДИМА

Дорилбақога рихлат этган
пок ниятли устозларимнинг
руҳлари шод бўлсин!

Муаллиф.

Бобур ҳақида узоқ ўйлаб юрдим. Неча карра дафтари қалам олиб, бир нималар ёзмоқчи ҳам бўлдим. Сахро янтоғи алангасини эслатувчи бу уринишларим қанчалик тез «лов» этиб ёнса, шунчалик зудлик ила ғойиб бўларди. Зўрма-зўраки қоғоз қоралашни эса жиним ёқтирмайди. Уша чорак аср аввал уйғонган шавқим яна бедор бўлди. Фикримни ҳазрат Бобурнинг пок руҳи чулғаб олди. Яна қаламга илтижо билан термуламан. «Инжиқ» одамнинг қалами ҳам эгасига тортаркан, саркашлик жilовига эрк бера бошлади. Айқаш-уйқаш фикрларим ҳам бир ўзанга бирлашмадилар. Умр эгови — кунлар эса оқиб кета бошлади. Ёз ўз ўрнини қишга бўшатиб ҳам берди. Ер бағрига қор нафаси тегди. Илиқлик ва қировли нафаснинг «жанги» бошланди. Бир-бирига зид бу икки кучнинг даҳмазаси шиддат олди. Голибу мағлуб, ҳокиму маҳкумнинг ўрни алмашилиб турарди. Гоҳ бири ханда отса, баъзан иккинчиси шашқатор ёш тўкарди...

Кузатганим манзара мени дадиллантирди. Табиат дафтари ва Мирзо Бобур тақдирида уйғунлик туйдим. Бир лаҳзалик умрини ҳам ана ўша қаҳқор туйғулар ихтиёрига топшириб қўйган довюрак саркарда, «Элга шоҳ, вале маҳуба наздида қул» Мирзо Бобурнинг илоҳий нурдан ранг олган меҳрли сиймоси дийдаларимга ўрнашди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур инсон ва адиб, маданият арбоби ва саркарда, эътиқоди бутун тақводор ва шоҳ, ростгўй адабиётшунос ва аламзада ота мақомида бағоят мураккаб, зиддиятлар тўлқини билан йўғрилган тақдир соҳиби эди. Умр бобида Бобур Мирзони «қисган» Парвардигори карим унга саҳий қалб, улкан юрак, сеҳргар қаламу кескир қилич ато этди. Айни июнатлар унинг ҳаёт саҳифаларини нурлантирди, тераи моҳият ва маъно бағишлади. Асрлар тўфоню бухронини писанд этмай, инсониятнинг янги-янги авлодларини

га етиб борувчи мангуликни унинг насибасига битиб қўйди. Бобур Мирзонинг мангулик карвони ўз қўнғирогини жаранглатиб, итлар тажовузини назарга илмай, ҳамон олға интилмоқда. Йиллар ва йўллар ўтади, безавол карвон эса поёни йўқ боқийлик манзили сари интилишда давом этади...

Бобур Мирзо шоир, адиб, шеършунос-адабиётшунос, донишманд фақиҳ (ислом қонуншуноси), тилшунос, табиатшунос, мантиқ ва риёзиёт илмларидан пухта хабардор жамоат арбоби сифатида ўзидан бебаҳо маънавий мерос қолдирди. Бошқа одамларникидан деярли фарқ қилмайдиган мўъжазгина кўксига шернинг юраги ва журъатини кўтариб ўтган бу мукаррам зот ақл бовар қилмайдиган кашфиётлар билан юзма-юз яшаб ўтди, ўзидан сара маънавий хазина ва ном қолдириш учун курашди. У яхшилик шайдоси эди. Охирги нафасига эзгулик яловини баланд тутди, фарзанди Ҳумоюн Мирзога ҳам шу ҳақда васият қилди...

Кечирувчанлик Бобур Мирзога ато этилган ноёб неъматлардан эди. У ўзига жафо ўтказган, ҳатто, хоинлик қилган, аммо вақти келиб ўша нопоклигини рўйи-рост тан олиб, авф этишини ўтинган мусоҳибларининг гуноҳини кечиб юборган. Улмас «Бобурнома» ва Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»сидаги беҳисоб лавҳалар шундай қатъий мулоҳаза учун асос беради.

Бобур Мирзо, ҳатто, ўшандай нокас бандаларни рағбатлантирган, уларга баъзан катта лавозимларни ишониб топширган. Дунё азоблари суяк-суягидан ўтиб кетган улур саркарда қолган умрини тахт ташвишларидан холи, Аградаги ўзи барпо эттирган боғда бадий ижод завқи билан ўтказмоқчи эди. Шу орзу ҳам рўёбга чиқмади. Ҳинд саркардаси Иброҳим Лўдийнинг онаси ташаббускор бўлиб ичказилган заҳар, Бобур Мирзонинг ўз ўғли Ҳумоюн Мирзонинг хаста жисми атрофида комил сидқ билан қилган қасами кучини кўрсатди. Унинг томирларида оқаетган қон жўшқинликни йўқота бошлади. Хазон япроғи умр ғунчаларига соя ташлади. Тонгнинг кутбида шомнинг турганлиги равшанлаша борди. Зийрак ва синчков Бобур Мирзо жони ришталарини узмоққа шайланган ажалнинг серпанган қиличига ҳам мардона пешвоз чиқди. Ҳуши борида тожу тахтни суюкли тўнғич ўғли Муҳаммад Ҳумоюн Мирзога топширди. Улуғ шоирнинг маҳзун юраги сўнгги дамларда ҳам яхшиликни қўмсади. Уша эзгу туйғу ҳолсиз жисмнинг ўз атрофида умид билан термулаётган жоду кўзларга

охирги нигоҳи бўлиб улашилди. Бор кучини тўплаган шерюрак Бобур Мирзо сафдошу мулозимларига, Ҳумоюн Мирзога охирги сўзи васиятини айтди. Унинг тарих қаватларида муҳрланиб қолган сўнгги нидоси ҳам яхшилиқ ҳақида эди. Бобурона шавқу шиддатли юракда бир-бирига зид икки туйғунинг бақамти келиши, ёнмаён амал қилиши, эркнинг ҳамиша яхшилиқ тарафида бўлиб келганлиги мўъжиза.

Дарвоқе, ширин калом шоир Бобур Мирзо аини нозикликни нафис бир назокат ила ҳис этган, равон ва рангин мисралари бағрига жо қилиб қолдирган эди:

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ.
Бу замонни нафйи қилсам, айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадим ҳаргиз, нетайин, бу замондин яхшилиғ.
Дилраболардин ямонлик келди маҳзун, кўнглума,
Келмади жонимга ҳеч оромижондин яхшилиғ.

Эй кўнгул чун яхшидин кўрдунг ямонлиғ асру кўп,
Эмди кўз тутмоқ не, яъни ҳар ёмондин яхшилиғ?!
Бари элга яхшилиқ қилгилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар, даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.
Яхшилиғ аҳли жаҳонда истама Бобур каби,
Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ.

Майин куй ва оҳанг қўйнида ўша дарду ҳасрат тўла мисралар фазога таралмоқда. Самовий кенгликлар оша қулоққа урилган қўшиқ руҳимни қамраб олади. Табиатимда ҳукм сурган беқарорлик тиниқлашади, мағрур бошим беихтиёр эгилади, дунёнинг зил-замбил ташвишлари елкаларимни боса бошлайди. Ўз-ўзидан жумбоқли саволлар оқими жисму жонимга синга боради. Бобур Мирзони зор-зор йиғлатган, унинг қалбини ғам-андуҳга макон эттирган дунё, унинг нобакор одамлари гирибонидан тутгим келади. Водариғ, бунга ҳаддим сизмайди, аниқроғи, қурбим етмайди, қўлимдан келмайди. Тўлғонаман, руҳий изтироблар ўпқонига тушаман. Ғойибдан равшанлашиб келаётган бир нидо мени ҳам ўз домига тортади. Кўнгил қирғоқлари узра тасалли оҳанги эса бошлайди. Беҳисоб зўру зар билан ҳам ёвузлик зарбасига чалинган Бобур Мирзо ҳолатини хаёлан тасаввур қиламан. Менда на унис-ю на буниси бор. Таслим йўлини тутайми? Зинҳор, йўқ! Бобур Мирзо енгилди, сўнгсиз жисмоний ва руҳий зарбалар олди, аммо

сира таслим бўлмади. Яшашнинг курашли йўлидан тонмади. Улуғ саркарданинг ростгўйлиги, ҳақиқатнинг аччиқ синовларига дош бериши биз учун ҳам ибрат мактабидир...

Бобур Мирзонинг барча асарлари тарих қаватларида қолиб кетса-ю, шу биргина матни кўчирилган шеъри авлодлар қўлига етганида ҳам унинг беқиёс салоҳиятидан дарак берарди. Улуғ инсоннинг кўксидан жой олган муштдеккина мўъжизани қалб дея атасам, бу донишманд сиймони чандон камситгандай бўлман. У қалбни эмас, мутасаввифлар таъбири билан айтганда, «олам ичра яна бир оламни»—тубсиз маънавий хазинани бағрида кўтариб юрган. Уша хазина эса исломий-илоҳий нурдан баҳра олиб турган. Шундан бўлса керак, шоир кечирувчанликни, умид билан яшашни, қачонлардир яхшилик қолиб келишига ишонч туйғусини жонжаҳди ила улуғлайди.

У бошқа бир рубойсида:

Ҳар кимки, вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки, жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур, —

дея ҳукм чиқаради. Айни армонли мисралар бизга ҳам замондошдир. Нурли қилиб яратилган дунёнинг юзига шайтони лаъин гард қўндиришга уриниб кўрди. Шайтон-ку ёвуз мақсадига эриша олмади, бироқ нур ва зулмат курашининг урфга айланишига боис бўлди. Ҳасадгўйлик Одам Ато фарзандлари вужудида ҳам яшай бошлади. Аслида Бобур Мирзони дилхун қилиб, зор қақшатган ҳам ўшалар эмасми? Дарвоқе, шундай. Уша жароҳатларнинг зардоблари мана бу мисралар маъзига сингиб кетган бўлса ажаб эмас:

Арбоби ҳасадки, дунёдин дур ўлғай,
Истар севаридин киши маҳжур ўлғай.
Доим кўрайин юзунг аро рағми ҳасуд,
Ҳар ким кўра олмаса, кўзи кўр ўлғай.

Беш юз йилдирки, мазкур сатрларда нақшланган дард холис инсонлар қалбига озор етказиб келади. Бугун ҳам ундан фориг эмасмиз. Разолатга ёндош бандаларнинг Бобур Мирзо ҳукми ила эълон қилинган жазога мустаҳиқ эканликлари шубҳасиздир...

Айримларини тилга олганим нуқталар қалбимни безовта қилдилар, қалам ушлаб, қурбим етгунча ёзиш-

га жазм этдим. Бу борада катта заҳматлар чеккан М. Шайхзода, В. Зоҳидов, П. Шамсиев, В. Абдуллаев, Ҳ. Еқубов, Н. Маллаев, А. Қажумов, Б. Валихўжаев, А. Ҳайитметов, С. Азимжонова, Б. Ҳасанов, И. Ҳаққулов, И. Стеблева, Н. Отажонов ва бошқаларнинг ёзма асарлари менга мададкор бўлди. Уларга миннатдорчилик билдиришга ва саҳифаларда учровчи хатоларим учун сезгир китобхонлардан узр сўрашга бурчлиман.

МЕН БИЛГАН БОБУР МИРЗО

Ҳинд халқининг улуғ фарзанди, катта давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру Бобур Мирзо ва бобурийларнинг Ҳиндистондаги фаолияти ҳақида тўхталиб, «Бобур — дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тadbиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ бўлиб, кўп яхши фазилатларга эга бўлган»,— дея баҳо берган эди. Яхшироқ мушоҳада қилиб кўрайлик: Бобур Мирзо ҳинд эли учун босқинчи эди. Иброҳим Лўдийларнинг бобурийларга қарши жанги — ватанпарварлик туйғусининг амалдаги нишонасидир. Бобур Мирзонинг буюклиги шундаки, ана ўша туйғу моҳиятини юракдан ва тўғри ҳис қила олди. Босқинчилик ҳирсини оловлантира эмас, балки сўндира борди. Жаҳолатга эмас, эзгуликка, адолатга зўр берди. Тагжой аҳолининг миллий гурури, удум ва этиқодига монелик қилмади. Имкон қадар вайроналикдан сақланиб, ободонлик йўлини кенгайтirdи, муҳташам обида ва боғлар бунёд этишни бошлаб юборди. Унинг охири нафаси олдидан қилган васиятида айни шу жиҳатлар тажассумини топган эди. Бобурона заковат, у сепиб кетган яхшилик уруғи бесамар кетмади. Жавоҳарлаъл Неру битиб қолдирган жумлалар ўша ширин ҳосилнинг бир нишонасидир.

Мавжуд анъанага кўра, Бобур Мирзонинг таржимаи ҳоли ҳақида ёзишим керак эди. Юқорида номларини зикр этганим зукко адабиётшунослар бу борада деярли бўшлиқ қолдиришмаган¹. Айниқса, беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг учинчи китобида Бобур Мирзога аталган мақола таянч манбалар заминида яратилган-

¹ Яна қаранг: Мирзааҳмад Олимов. Ўзбек совет бобуршунослиги тарихидан//Ўзбек тили ва адабиёти. 1989, 3-сон, 3—9-б.; Бабурнаме.—Т.: Главн. ред. узб. энцикл., 1993, стр. 5—26.

лиги, Ўзбекистон, Афғонистону Ҳиндистонда айни мавзуга доир ҳукмрон фикрларни умумлаштирганлиги билан диққатни тортади¹. Менинг қўлимда мавжуд қарашларга ҳисса бўлиб қўшиладиган маълумотлар мавжуд эмас.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг:

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай,—

дея қилган таъкидлари каминна учун ҳамиша раҳнамодир. Дарвоқе, мен бобуршуносликка янгилик қўшиш иддаоси билан ҳам қалам сураётганим йўқ. Улуғ шоир ва адиб меросининг бир мухлиси сифатида мен уни қандай тушунаман? Муаллим мақомида толиби илмларга ўз тасаввуримдаги Бобур Мирзони қандай етказаман? қабилидаги саволларга жавоб айтиш қўлингиздаги фаслнинг бош мақсад ва вазифасидир. Айтилган ният талаб ва табиатидан келиб чиқиб, мазкур саҳифаларни савол-жавоблар асосида тузишни маъқул кўрдим.

Саволлар менинг ўзим томонимдан ўйлаб топилган эмас. Улар йиллар давомида йиғилган. Машғулотларим жараёнида, мактабларда ўтган учрашувларда талабалар ёзиб беришган. Турли ҳажм ва кўринишдаги ушбу қоғозчаларда битилган бу сўровларнинг остида барча аниқликлар ифодасини топгани йўқ. Бирида сана бўлса, бошқасида савол берувчининг исми-шарифи аксини топмаган. Аҳволнинг бундай тус олиши ўрта бир йўл танлашни тақозо қилди. Қоғозлардаги битикларда ифодаланган моҳият муҳимлигини инобатга олиб, улардан ному санасиз (яъни савол берувчининг исми-шарифи, манзили, сўроқ берилган вақтсиз) фойдаланишни маъқул кўрдим. Айрим ўринларда аниқликка ҳам риоя қилдим.

Баъзи масалалар хусусида бугун ҳамма гапиреди, ёзди. Аммо 6—7 йил олдин журъат етишмасди. Шундай бўлишига қарамай, баъзи мулоҳазалар ўртага ташланган. Жавоблар қадрини сақлаш мақсадида ўша қабилидаги саволларнинг эгаси ва санаси кўрсатилди. Жонсиз қоғозлар ортида турганларнинг ҳаммаси толиби илмлар. Масаланинг бу жиҳатини жавобларда ифодалашга ҳаракат қилдим.

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 3-жилд.—Т.; Фан, 1978, 42—88-б.; Р. Воҳидов. Навоий барҳаёт. — Т., 1992, 41—46-б.

Яна бир гап. Саволлар анчагина. Уларнинг ҳаммаси ҳам жиддий мазмун касб этмайди. Саралаш жараёнида имкон қадар баҳс талаб сўроқларни муҳокама мавзун сифатида танлаш маъқулроқ кўринди.

Савол: Бобур «Бобурнома»да отаси ҳақида: «Каптархонадан учиб шунқор бўлди»,—деб маълумот беради. Баъзи бир маълумотларга қараганда, Умаршайх Мирзога каптархонада сунқасд уюштирилган. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи маълумот берганми?

Жавоб: Айни воқеалар Бобур Мирзонинг тақдирида ўчмас из қолдирган 1494 йилда содир бўлган. «Бобурнома»нинг ilk саҳифалари ана ўша йилларда кечган муҳим тарихий, ижтимоий-сиёсий, адабий воқеалар тафсилотини баён этиш билан очилади. Қимматли асар муаллифи гапни Фарғона вилояти ва унга тобе жойлар ҳақидаги ихчам, ишончли мулоҳазалар билан бошлайди. Сўнгра отаси Умаршайх Мирзонинг шаклу шамоили, феълу атвори, шажараси хусусида фикр юритади. Ўша ёзишмалар давомида мана бу жумлалар ҳам мавжуд: «... Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Аҳси қўргони баланд жар устида воқиб бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх Мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Уттуз тўққуз ёшар эрди» («Бобурнома»,—Т., 1960, 64-б. Бундан кейинги мисолларнинг ҳам шу китобдан келтирилишини ҳисобга олиб, саҳифаларни матн охирида, қавсда кўрсатиш билан чекланамиз).

Умаршайх Мирзо фожиаси ҳақида «Бобурнома»нинг бошқа саҳифаларида маълумотлар йўқ. Сунқасд ҳақида эса лом-мим ҳам дейилмайди. Аммо ўша кезларда кечган сиёсий воқеалар хусусида Бобур Мирзонинг қайдилари бор. Аслида Умаршайх Мирзонинг «шунқор бўлиши» Фарғона вилоятининг осмонида уруш булутлари қалқиб юрган таҳликали дақиқаларда содир бўлган. Тошканд ҳукмдори Султон Маҳмудхон (Бобур Мирзонинг тоғаси), Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад Мирзо (Бобур Мирзонинг амакиси) тил бириктириб, Фарғона вилоятига қарши юриш бошлайдилар. «Бобурнома»да бундай ҳаракатнинг сабаби сифатида «Умаршайх Мирзонинг бадшошомлиғидин мутаазаррир»лик (63-б.) кўрсатилади. Ҳар ҳолда шунча вақт мустаҳкам турган кабутархонанинг тасодифий учиб кетиши сирли ҳодисадир. Яна бир ҳақиқатни ҳам эътибордан узоқлаштирмаслик лозим. Ҳамма даврларда ҳам тахт ларзада эди. Уни ўз

тасарруфига олмоқчи бўлганлар ё пинҳона, ё худ ошкора ҳаракат қилганлар. Умаршайх Мирзо тақдири ҳам бу жараёндан холи эмас эди. У ҳақда яна аниқроқ қўнимга келмоқ учун эса тарихий ҳужжатлар бағрига жиддийроқ разм солмоқ, ҳар бир чигилнинг ечимини эринмай изламоқ лозим.

Савол: Айрим адабиётларда Бобур мўғуллар империясининг асосчиси дейилади. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасининг ўтган йил сонларидан биринда эълон қилинган мақолада бу фикр инкор қилинади. Сиз бунга нима дейсиз?

Жавоб: Сиз тарих фанлари доктори Илёс Ҳошимовнинг «Бобурийлар тарихи — уммон» мақоласига шама қилаяпсиз. Чиндан ҳам зикри ўтган мақола «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасининг 1993 йил 14 май сонинда эълон қилинди. Унинг марказида битта бош масала — «буюк мўғул империяси» атрофидаги баҳслар туради. Мен ҳам мақола муаллифининг нуқтаи назарини қўллаб-қувватлайман.

Дарҳақиқат, Бобур Мирзонинг 1519—1526 йилларда олиб борган шиддатли жанглари туфайли Ҳиндистон қўлга киритилган эди. Улуғ саркардага Ҳиндистон султони Иброҳим Лўдий ва Малва рожаси Рано Сангонинг мағлубияти Ҳиндистоннинг забт этилишини тайин этган ва бобурийлар ҳукмронлиги бошланган эди. Мазкур сулоланинг охири авлодлари 1856 йилга қадар Ҳинд мулкида даврон сурдилар. Бас, шундай экан, буюк мўғул ҳукмронлиги ҳақида эмас, балки бобурийлар сулоласи салтанати хусусида гапириш тарихий адолатга рост келади. Бироқ буни мўғуллар салтанати тарзида тилга олувчилар ҳам бутунлай беасос эмаслар.

Тарихдан маълумки, Соҳибқирон Амир Темур Чингизхон авлодига мансуб Сарой Мулкхонимга (Бибихоним) уйланиб, мўғуллар ишончини қозонди ва «кўрагон» (хоннинг куёви) унвонига сазовор бўлди¹. Соҳибқирон Амир Темурдан кейин унинг барча эркак авлодлари бу анъанага риоя қилдилар ва уларнинг битта хотинлари чингизий хонимлардан эди. Айни ҳаётий ҳодиса темурийлар номига «кўрагонийлар» унвонининг қўшилишига сабаб бўлди. Ҳатто, Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзо ҳам ўзининг юлдузшунослик илмига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган машҳур асарини «Зичи жадиди Кўрагоний» тарзида атади.

¹ Ўзбек энциклопедияси. 11-жилд.—Т., 1978, 39-6.

Мазкур удум Умаршайх Мирзони ҳам четлаб ўтмаган. Унинг ҳам биринчи хотини чингизий санамлардан эди ва шу никоҳдан Бобур Мирзо туғилган. «Бобурнома»да бу ҳақда аниқ қайдлар ёзиб қолдирилган. Жумладан, Умаршайх Мирзо авлоди тафсилотига аталган саҳифаларда шундай жумлалар кўзга ташланади: «Уч ўғул, беш қиз Мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ мен Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим. Менинг онам Қутлуғ Нигорхоним эди... Бори қизларидин улуғ Хонзодабегим эди, менинг бирла бир туққон эрди, мендин беш ёш улуғ эрди» (66-б.). Бобур Мирзо маълумотларини давом эттирар экан, отасининг барча хотинларини бир-бир тилга олади. Шу муносабат билан ўз онаси ва унинг аслу насаби хусусида кенг ва аниқ далилларни келтиради. Тан олмоқ керак, бу ҳам бобурога жасорат. Бошқа ижодкорларимизнинг таржимаи ҳолларида шундай маълумотни учратмаймиз. Жумладан, Ҳазрат Алишер Навоий ҳам ўз волидайн муҳтарамалари ҳақида ёзиб қолдирмаганлар.

Бобур Мирзонинг ўша маълумотларидан парча кўчириш фойдадан холи эмас: «...Қутлуғ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди. Юнусхон ибн Шерали Уғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизир Хожахон ибн Туғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғахон ибн Дувахон ибн Бароқхон ибн Есун Тува ибн Мутуғон ибн Чигатойхон ибн Чингизхон» (67-б.).

Мақсад анча равшанлашди. Бобур Мирзонинг она томонидан шажара илдизи Чингизхонга бориб уланар экан. Аммо масаланинг бундай тус олиши уни мўғул фарзанди дейишга асос бермайди. Чунки унинг жисму жонини Соҳибқирон Амир Темур қони ҳаракатга келтирган, ўша руҳ унга куч-қудрат бағишлаган. Бобур Мирзо ўзининг туркий халққа мансублиги, шу забонда асарлар яратиш неъматини ато этилганлиги билан дилдилдан фахр этарди. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, тарихшуносликда бу масалага бефарқ қаралган эмас.

Икки фикр ва улар ўртасидаги баҳс неча йиллар давомида амал қилиб келди. Шундай хулосани миллий тарихчи олимларимизнинг илмий изланишлари хусусида ҳам айтиш мумкин. 60—70-йиллардаёқ республикамизда вужудга келган илмий ишларда «бобурийлар сулоласи» тарзида ёзиш ҳукмронлик қилди. Ўзбек қомусининг иккинчи жилдида эса (Т., 1972, 287—295-б.) мавзуга доир қатъий ва қизиқарли хулосалар ўртага ташланди.

Профессор И. Ҳошимов ана ўша қарашларни жузъий тўлдиришлар билан ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилган.

Савол: Бобур ва Алишер Навоийнинг деярли бир даврда яшаб, лекин бир-бири билан учрашмаганлиги аниқ маълумотми? Бунга сабаб нима деб ўйлайсиз?

Жавоб: Аввало тарихий манзаранинг бундай тус олиши ажаблантирадиган ҳолат эмас. Икки таниқли инсон, шоир ёхуд адиб бир давлат, ҳатто, каттароқ бир шаҳарда яшаб, бир-биридан беҳабар қолиши мумкин. Бу гап, хусусан, XV—XVI асрларга кўпроқ тааллуқлидир. Даврий матбуот, оммавий ахборот воситалари бўлмаган бир шароитда айтиш ҳолат ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди.

Алишер Навоий ва Бобур Мирзо эса батамом бошқа-бошқа давлатларда истиқомат қилишган. Алишер Навоий умрининг охириги йиллари Хуросон давлатининг пойтахти Ҳирот билан узвий боғлиқ эди. Бобур Мирзо эса Мовароуннаҳру Фарғонада фаолият кўрсатди. Анча кексайиб қолган буюк мутафаккир Алишер Навоий навқирон Бобур Мирзони илк бор саркарда ва подшо сифатида таниган.

Уларнинг дастлабки ғойибона учрашувлари 1500 йилда мактуб орқали содир бўлган эди. Бу ҳақда Бобур Мирзо «Бобурнома»нинг 1500—1501 йиллар воқеалари баёни берилган саҳифаларида қуйидагиларни ёзади: «Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобат ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди» (142-б.).

Бобур Мирзога Самарқандни қамалдан халос қилиш, Шайбонийхон зарбасини енгиш насиб этмади ва у иккинчи марта шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди. Шу тариқа бу икки тарихий шахс ўртасида боғланиши мумкин бўлган инсоний ва ижодий муносабат ришталари мангуга узилди. Чунки кўп ўтмай, Алишер Навоий фоний дунё билан видолашди. Лекин Бобур Мирзо ўзининг бу катта замондоши тақдири билан қизиқишни давом эттирди.

«Бобурнома»да 1506—1507-йилларда кечган тарихий-сиёсий воқеалар тафсилотини ёзган асар муаллифи учун қулай бир вазият вужудга келди. Темурийларнинг Шайбонийхонга қарши ягона қўшинини тузиш ҳақидаги Бобур Мирзонинг неча йиллар олдин ўртага ташлаган таклифи Ҳусайн Бойқаро Мирзога маъқул келди. Аниқ-

роғи, шу фикрга қайтишни тарихий-сиёсий вазиятнинг ўзи тақозо қилиб қолди. Темурийларнинг ягона душмани хавфини тобора яқиндан ҳис қила бошлаган Ҳусайн Бойқаро Бобур Мирзони Ҳиротга таклиф қилди. Бироқ бу учрашув Султон Ҳусайн Бойқаро вафоти туфайли кутилган тарихий натижани бермади ва Шайбонийхон хавфи таҳликаси Хуросон давлатини ҳам қоплади. Масаланинг бундай фожеий тус олганлигидан қатъи назар, Бобур Мирзога Ҳиротда бўлиш, Алишер Навоий муборақ қабрини тавоф қилиш, унинг салмоқдор ижодий мероси билан яқиндан танишиш насиб этди.

Ана шу ҳақда «Бобурнома»нинг эслатилган давр воқеалари баёнига аталган саҳифаларида ўқиймиз: «Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиридан чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим» (262-б.). Айни йилларда мазкур табаррук гўшада ҳали Алишер Навоийнинг руҳи яшарди. Улуғ шоирнинг қатор сафдошу даврадошлари, мулозимлари ҳаёт эдилар. Унинг катта кутубхонасидан улуғ шоирнинг нафаси уфуриб турарди. Бобур Мирзо тақдир яратиб берган бу қулайликлардан унумли фойдалана олди. Шунинг учун унинг Алишер Навоий ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари ишончли ва катта илмий қизиқиш уйғотади. Шундай қилиб давр тақозоси ва айтиб ўтилган сабабларга кўра Алишер Навоий ва Бобур Мирзонинг юзма-юз учрашувлари содир бўлган эмас. Улар ўртасида бир марта ёзишманинг амалга ошганлиги тарихий ҳақиқатдир.

Савол: Раҳим Мусулмонқуловнинг «Ешлик» журнаlining 1988 йил 11-сонида босилган «Ҳажрий Бобур эмасми?» мақоласининг таржимони Нусратулла Жумаев: «Бобур Мирзонинг ўзи арузга бағишлаб ёзган рисоласига муайян ном қўймагани туфайли уни тадқиқотчилар турлича, чунончи, «Мухтасар», «Муфассал», «Илм ул-аруз», «Рисолаи аруз» тарзида номладилар»,—деб ёзган. Нима учун Бобур ўз рисоласига ўзи ном қўймаган?

Жавоб: Саволда иккита мунозарали нуқта мавжуд. Унинг биринчиси — Ҳажрий Бобур Мирзонинг иккинчи тахаллуси сифатида тақдим этилишидир. Мен бу ҳақда «Навоий барҳаёт» рисоламда (Т., «Фан», 1991, 45—46-б.) фикр юритган эдим. Энди саволнинг иккинчи қисмига қайтадиган бўлсам, Нусратулла Жумаев у қадар ҳақ эмас. Чунки зикри ўтган китобда муаллиф-

нинг ўз ишоралари мавжуд. Назарий китобнинг икки ўрнида Бобур Мирзо уни «Мухтасар» тарзида тилга олади. Мана ўша ишоралар: «Шеър аҳли орасида шойиъ вазнларда устоддин оз ашъор келтурулган бу Мухтасар бу васила била фусаҳо назарига манзур ва шуаро тилига мазкур бўлғай». Яна: «Чун бу Мухтасар сафарда баёзга борди, ул муносиб била мусофир масойилини битилди» (Мухтасар.—Т., Фан, 1971, 6-б). Фикримча, асар муаллифининг бундай қатъий таъкидини инobatга олмаслик унчалик маъқул эмас.

Аслида Бобур Мирзо кейинчалик адабиётшунослик томонидан «Бобурнома» тарзида юритила бошлаган шоҳ асарини ҳам қатъий бир нoм билан атаган эмас. Асар матни ва шоир шеърларида у «Вақоеъ» номи билан эсланади. Мана бу рубойда ўшандай ҳолат ҳукмрон:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу «Вақоеъ»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

Бобур Мирзонинг шеършунослик баҳсига қаратилган бу «Мухтасар» асари «сафарда баёзга кирган». Яъни бугун аксарият адабиётшуносларимиз томонидан «Рисолаи аруз» тарзида эътироф қилинаётган асар Бобур Мирзонинг Ҳиндистонга сиёсий юришларда бўлган пайтида, аниқроғи, 1521—1522-йилларда ёзиб тугатилган. Аввало бу буюк инсоннинг қалбу тафаккурига қойил қолмай иложимиз йўқ. Негаки, олдинда кутилмаган тасодифлар, қонли жанглар турарди. Бир дайди ўқ ёхуд бехосдан чопилган қилич тақдирни ҳал этиши табиий эди. Ҳаёт тўфону суронлари обу оташида роса тобланган улуғ саркарда буни яхши ҳис этарди. Шундай бўлишига қарамай, у ҳам бадий ва ҳам илмий ижод билан машғул бўлишга вақт топади. Айниқса, аруз баҳси, шу соҳада ўқилган асарлар муаллифлари билан мунозарара киришиб, ўз нуқтаи назарини ўтказишнинг назокатли йўлларини топиш фақат Бобур Мирзонинг қўлидан келарди.

Энди асарнинг адабиётшуносликдаги атамаларига қайтсак, уларнинг барчаси муаллиф томонидан бажарилган иш моҳиятини ифодаловчи номлардир. Мухтасар — ихчам, қисқа талқин каби маъноларни англатади. Масала ойдин, муаллиф ўз ижодий изланишлари маҳсулига ўта хокисорлик билан разм ташлайди. Муфассал—мухтасарнинг зидди, бафуржа шарҳу талқинни анг-

латади. Профессор Н. Маллаев кейинги номни, шубҳасиз, ўтмиш муаллифларининг асарларида учратган. «Илм ул-аруз», «Рисолаи аруз» ҳам ўшалар сирасига киради. Бу номни рус шарқшунос олимаси И. В. Стеблева илмий муомалага киритди, десак хато бўлмас. Чунки олима 70-йиллар бошида китобнинг факсимил—сурат нусхасини Москвада айни ўша сарлавҳа билан чоп эттирди.

Асар мазмун-моҳиятини англатишда кейинги ном маъқулроқ. Чунки «Мухтасар» ёки «Муфассал» деган номлардан асарнинг қайси масалага бағишланганлигини илғаб олиш қийин. Бу қўшимча шарҳу изоҳларга муҳтож. Масаланинг ана шу жиҳати инobatга олинганидан бўлса керак, асар «Рисолаи аруз» деган номда оммалашиб кетди. Ҳатто, бу асар устида махсус тадқиқот олиб бориб, уни «Мухтасар» (Т., Фан, 1971) номи билан нашр эттирган адабиётшунос Саидбек Ҳасанов ҳам илмий рисоласида «Рисолаи аруз»ни қўллади¹. Худди «Бобурнома»да бўлганидек, мазкур асар номи ҳам давр талаблари тақозосига кўра янги атама билан машҳур бўлди. Аммо моҳият ҳамон ўша-ўша. Унинг мазмунига озор етказишга ҳеч кимнинг ҳадди сизмайди. Алқисса, фарзандга ота томоидан қўйилган ном борлигини инкор қилиш ярамайди. Бола табиатини ўзида мужассам этган, тенгдошлар берган қўшимча номнинг шуҳрат топганлиги эса рост.

Савол: Баъзи адабиётларда «Бобур», бошқаларида «Бобир» деб юритилади. Қайсиси тўғри ва нима учун?

Жавоб: Заҳириддин Муҳаммад Бобур илмий-адабий жамоатчиликка кўпроқ шоир, адиб, адабиётшунос, забардаст саркарда, журъатли давлат арбоби, нозиктаъб жамоат, маданият ва руҳоният ҳомийси сифатида машҳурдир. Ҳаммаси бўлиб қирқ етти йилгина (1483—1530) яшаш насиб этган бир инсонга шунча фазилату салоҳият қирраларини намойиш қилиш муяссар бўлганлигининг ўзи ундаги юксак илоҳий марҳамат ва иноятдан сўзлайди. «Бобур»—Заҳириддин Муҳаммаднинг адабий тахаллуси. Араб тилидан олинган бу сўзнинг ўзаги «бабр» бўлиб, «йўлбарс»ни англатади. Ҳайвонот оламида йўлбарс зоҳирий кўркамлиги, ботиний қудрати ва журъати билан ажралиб туради. Заҳириддин Муҳаммадга ундаги ана ўша фазилатлар хуш келади. Шундан бўлса керак, у бабр—Бобур сўзини ўз асарларида та-

¹ Қаранг: С. Ҳасанов. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари.— Т., Фан, 1981.

халлус вазифасида қўллайди. Айни уриниши билан у ўз табиатидаги яна бир ноёб жиҳатни ошкор қилишга эришади. Йўлбарс қувват ва ҳайвонот дунёсидаги мақоми жиҳатидан шердан кейинги ўринда туради. Бобур ана шу табиий ҳақиқатни кичик бир уриниш — тахаллус танлаш билан бадиий ижод оламига кўчирди.

Ҳазрат Алишер Навоий шеърят мулкининг Шери бўлсалар, Заҳриддин Муҳаммад Бобур унинг Йўлбарсидир. Бундай тантилик, ҳалоллик, адолат ва журъатга фақат таъ бериш мумкин. Дарвоқе, XV асрнинг феврали туркий халқлар адабий-маданий ҳаёти учун икки буюк истеъдод соҳибини туҳфа этганлиги билан қимматлидир. Улардан бири 9 ва иккинчиси эса 14 февралда ёруғ дунёга кўз очган.

Бири назокату сеҳрли қалами ила «икки дарё ёқасидаги халқни якқалам» қилган бўлса, иккинчиси йўлбарсона қудрат, журъат ва қиличи, нафосатга тўла қалби билан мулки Афғону Ҳиндни ўз тасарруфига олди. Уч юзга яқин йигити билан Самарқанд шаҳри қалъасига ҳужум қилиб, уни илк бор қўлга киритиш билан ўзидаги жасорат қирраларини кўрсатган Бобур адабий ижод ва адабиётшуносликка доир нодир яратмалари билан қалбий назокат ва нафосатини ҳам намойиш қила олди.

Бобурдан улкан маънавий мерос қолганлиги рост. Афғонистону Ҳиндистонда тартиб берилган шеърӣй девонлар (тўпламлар), «Бобурнома», «Рисолаи аруз», «Хатти Бобурий», «Волидия», «Мубаййин», илми мусиқа ва ҳарбга доир рисолалар ўттиз олти йилга яқин умрини давлат ва тахт ташвишлари билан ўтказган инсон мўъжизавӣй қаламининг туҳфаларидир.

Бобур шунча ташвиш-тараддуллари билан бир қаторда меҳру шафқати баланд ота эди. Тақдир унга йигирма нафар фарзанд ато этди. Дарахт шоҳларидаги барча куртаклар мевага айланмаганидек, Бобур Мирзонинг ҳамма фарзандлари ҳам отанинг кўзи очиқлигида балоғат ёшини кўрмадилар. Уларнинг ўн уч нафарини тупроққа топширишга тўғри келди. Бир қалбнинг шунча изтироб билан юзма-юз келиши ва айюбона сабру бардош ила нуутишининг ўзи бир мактабдир. Бобур Мирзога Муҳаммад Ҳумоюн-Мирзо, Комрон Мирзо, Мирзо Аскарӣй, Мирзо Ҳиндол, Гулрангбегим, Гулчеҳрабегим, Гулбаданбегим каби бир-биридан ширин фарзандларни вояга етказишгина насиб қилди. Ушалар туфайли Ҳин-

дистонда асосланган Бобурийлар сулоласининг салтанати уч юз йилдан зиёдроқ яшади.

Бобур Мирзо шахси, унга муносабат зиддиятли бўлгани сингари бу ноёб истеъдод соҳибининг адабий тахаллуси ҳам баҳсу мунозаралар майдонига айланиб кетди. Тожик ва рус шарқшунослари араб ёзувидаги бу сўзни «Бобур», «Бабир» шаклида кириллда ёздилар. Ўзбек адабиётшунослигида «Бобир» қўлланиб келинди. Бундай хилма-хилликнинг бош сабаби араб алифбосида сўз ўртасида келадиган унли товушларнинг ёзувда ўз аксини топмаслигидир. Мазкур қоида фақат Қуръони карим учун дахлсиз ҳисобланади. Бу илоҳий китобда унлилар ўрнига зер, забар, пеш каби махсус белгилар қўлланилади.

Таниқли адабиётшунос олим, УЭР ФА мухбир аъзоси Б. Валихўжаев «Ўзбек адабиёти тарихи» 3-жилди учун Бобур ҳақида ёзган мақоласида биринчилардан бўлиб илмий-адабий жамоатчилик эътиборини мавжуд хилма-хилликка қаратди. Профессор А. Абдуғафуров 1983 йилда айтиш шунинг масаласида махсус мақола билан чиқиш қилди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати ҳафтаномасида» (18 март, 12-сон) босилган ушбу мақола кўпчилик назарига тушди ва ўшандан бошлаб ҳассос шоир тахаллусини «Бобур» ҳамда «Бобир» шаклида ёзиш давом этмоқда.

Мазкур масаласида ягона қўнимга келолмаганимиз ижобий ҳолат эмас. Адабий тахаллуснинг икки хилда ёзилиши унинг мазмунига таъсир кўрсатмаса-да, моҳият борица сақлангани ҳолда, оҳанг озор топади. Айрим мисолларга мурожаат қилайлик:

Шеъринг эшитур фикрини Бобур қилди,
Не фикри хушу яхши, тасаввур қилди,
Кўзни ёруқ айлади саводи бирла,
Мазмуни била қулоқни пурдур қилди.

Ушбу рубоийда оҳангдошликни тайин этган «тасаввур», «пурдур» сўзлари «Бобир» эмас, «Бобур» деб ёзилиши тақозо қилади. «У» ўрнида «и»нинг ёзилиши жанр-жанрликдаги сакталиқни вужудга келтиради. Хуллас, бундай чалкашликларга нуқта қўймоқ ва яқрагликка эришмоқ Бобур Мирзо руҳи олдидаги муқаддас бурчимиздир.

Савол: Бобур нима учун вафотидан олдин ўзининг жасадини Қобулда дафн этишларини сўраган?

Жавоб: Бундай васиятлар тасодифий ҳолат эмас

Халқимизда шундай удум мавжуд. Ҳаётда бор бўлгани учун бадиий адабиётга ҳам кўчган. Масалан, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида жаҳонгир шоҳ ўлиmidан олдин ўз жасадини Македонияга олиб бориб дафн этишларини васият қилади. Шунингдек, тирик одамнинг ўзига мақбара қурдириб қўйиши, дафндан кейин ўтказиладиган маъракаларнинг олдиндан берилиши урфиятда учрайди. Албатта, бундай уринишлар ўз изоҳ ва сабабларига эгаллиги табиийдир. Дафн учун жойни олдиндан белгилаш замирида ҳам маълум мақсадлар ётади. Ушалардан энг асосийси Ватан, киндик қони томган муқаддас тупроққа садоқат туйғусидир. Яна ота-она, қавму қариндошлар хилхонасида улар билан ёнма-ён мангу оромда ётиш орзуси ҳам ўшандай васиятлар учун асос бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур васиятининг бир учи ҳам ўша анъанавий удумларимиз билан боғлиқ. Улуғ шоир ва саркарда Андижон ёхуд Самарқандда, аجدодлар замини ва қаторида бўлишни жуда-жуда истарди. Аммо бунинг иложи йўқ эди. Чунки бу юртларда яшаш ва давр-даврон суриш унга насиб қилмади.

Адабиётимиз, ҳатто, жаҳон адабиёти тарихида ҳам бетакрор сиймолардан бўлган бу улуғ инсоннинг ўлими ҳам ўзига хос тарихга эга. Бу ҳақда «Бобурнома»да ва Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида қизиқарли лавҳалар ёзиб қолдирилган. «Вақоеъ»—«Бобурнома»нинг илова саҳифаларида қайд этилишича, 1530 йилда тахт вориси Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо Санбалда истиқомат қилаётганда у ерни обу ҳавоси ва суви ёқмагани сабабли хасталикка чалинади. Табибларнинг саъй-ҳаракатлари натижа бермагач, Бобур Мирзога хабар берадилар.

Шоҳнинг фармони билан шаҳзода сув йўли орқали Деҳлига келтирилади. Бу ерда ҳам муолажанинг самараси кўринмайди. Мир Абулқосим бошлиқ бир гуруҳ мулозимлар энг қимматбаҳо садақа Ҳумоюн Мирзо жонига оро кириши мумкинлиги ва Иброҳим Лўдий билан бўлган жангларда қўлга киритилган Кўҳи Нур олмоси тасаддуқ қилишга арзигулик туҳфа эканлигини айтдилар.

Ҳамиша шиддат ва курашчанлик руҳи билан яшган, қатъият ва ростгўйликни турмуш тарзига айлантирган Бобур Мирзога мулозимлар маслаҳати хуш келмайди. Ушандан кейинги тафсилотлар ҳақида «Бобурнома»да бундай ёзилади: «Менинг кўнглумга келдиким,

Муҳаммад Ҳумоюннинг мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсин» (489-б.). Бобур Мирзонинг бундай қатъий қарори суҳбатда ҳозир бўлган мулозимларни ҳайратга солади. Улар Бобурни бундай қарордан қайтаришга уришиб кўрадилар. Аммо ҳеч қачон адолатли аҳдидан чекинмаган Бобур Мирзо бу гал ҳам шундай қилади. Гулбаданбегимнинг шаҳодатига кўра, Ҳумоюн Мирзо ҳолсиз ётган хонага кирган аламзада падари бузруквор унинг атрофидан уч карра айланиб, Парвардигорга: «Эй Худо, жон керак бўлса, мен—Бобурдурман, менинг жонимни олгин, Ҳумоюнга сиҳҳат бергин»,—деб муножот қилади. Айни манзара «Бобурнома»да қуйидагича акс эттирилган: «Ушал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулиб, дедимким, мен кўтардим ҳар не дардинг бор. Ушал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳҳат бўлуб кўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим» (489-б.). Дарҳақиқат, Худога илтижо қилаётган пайтдаёқ баданида иситма сезган Бобур Мирзо ўз дуосининг ижобатга ўтганига қаттиқ ишонади. Бундай манзара унинг руҳий ҳолатига жиддий таъсир кўрсатиб, жисмоний заифликни кучайтиради. Оёққа турган валиаҳд ўғли Ҳумоюн Мирзога тахтни топширади ва васиятларини қилади. Ана ўша воқеалардан кўп ўтмай, Бобур Мирзо вафот этади ва Аграда ўзи барпо қилган боғда дафн қилинади.

XVI аср 30-йилларининг охирига келиб васият бажо келтирилади. Улуғ инсоннинг муборак хоки Кобулга, ўзи бунёд эттирган муҳташам боққа кўчирилади. Бундай савобли иш бошида унинг суюкли хотинларидан Биби Муборика туради. У подшоҳ вафотидан тўққиз йил кейин Аграга келиб, эрининг хокини Кобулга кўчиради. Кейинчалик набираларидан Шоҳ Жаҳон қабр ёнида кичик бир масжид қурдирган бўлса, Жаҳонгир Мирзо мрамар сағана кўтариб, тошга тарих ёздириш билан улуғ боболари руҳини шод қилдилар. Шоҳи Кобул тепалигида жойлашган боғдан Памғон тоғи ва Чордиҳ пасттекислигининг манзаралари бутун борлиғи билан кўзга ташланиб туради. Алқисса, умр бўйи Ватан соғинчи изтиробларини қалбида асраган шоҳ ва шоир Бобур Мирзо абадий уйқу учун ҳам суронли табиатига мос суронли жойни танлади.

Савол: Заҳириддин Муҳаммад Бобур нега ўз Ватанини қўмсаб яшашга мажбур бўлди?

Жавоб: Чунки шоҳ Бобурнинг пешонасига Ватанида

давр-даврон суриш бахтини азал котиблари раво кўрмаганлар. Шундан бўлса керак, ўн етти ёшли Бобур Мирзо ҳаётининг сарсон-саргардонлик палласи бошланди. У 1496—1512 йиллар давомида уч марта Самарқанд тахтини қўлга киритди. 1512 йилда саккиз ой Самарқандда салтанат сурди. Аммо тахтни ортиқ тутиб туришнинг имкони бўлмади. Самарқанд орзуси баланд келиб, Андижон, пойтахт Фарғона тахти ҳам бой берилди. Имкони бор амаки ва тоғалар умидли ёш Бобур Мирзога кўмак беришдан ҳадиксираб, унинг кучсизланиши йўллари изладилар. Уша лаҳзалар унинг юрагига дард бўлиб кирди ва армонли сатрларга кўчиб, авлодларига мерос қолди.

Диёру ёрдин Бобур жафоу жавр кўп кўрди,
Хуш улким ёрдин қатъ айлабон тарки диёр этса.

Бобур Мирзо шеъриятида Ватан соғинчи ва ҳижрон изтироблари энг кўп назарга ташланадиган туйғулардир. Шундан бўлса керак, айрим тадқиқотчилар «Ҳажрий» Бобурнинг иккинчи тахаллуси деган фикрга урғу бераётирлар. Ватанни унда туриб ардоқлаш билан уни йўқотиб севиш ўртасида еру осмонча тафовут борлиги аён. Бобур Мирзо қалб нидолари мағзини теранроқ чақмоқ учун иккинчи ҳолатни лоақал тасаввур қилиб кўрмоқ лозим бўлади. Бобур Мирзо жисман Ватандан узилган бўлса-да, у руҳан Ватан билан яшаб ўтди. Қачонлардир она юртга қайтиш учқуни унинг қалбида сўниш билган эмас. Фикримизга даҳо шоирнинг мана бу сатрлари гувоҳдир:

Беқайдмену хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур яим эрмасмен.
Кобулда иқомат этти Бобур, дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен.

Фикримизча, ушбу рубоий Бобур Мирзо ижодининг 1512 йилга қадар бўлган даврига тааллуқли. Чунки у ҳали бу йилларда Мовароуннаҳрдан буткул кўнгил узмаган эди. Учинчи юришнинг муваффақиятсизлиги унинг ширин орзуларини чил-парчин қилди. Шундан кейин унинг юрагида ўз сарҳадларини Ҳиндистонга қараб кенгайтириш орзуси макон тутди. Баъзан шоир мисраларида умидсизликнинг кўзга ташланиши ҳам ўша мураккаб руҳий исёнларнинг мевасидир.

Туз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур,
Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Сарриштайи айшдин кўнгулни зинҳор Уз, оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Барча уринишлари зое кетган шоир ўлим тўшагидаги сўнгги нафасида ҳам юртининг бир тилим қовунини кўмсаб, очиқ кўз билан фоний дунё билан видолашган. Юрт ва юртдошлар дийдори бу жаҳонгашта Ватан фидойиси учун ҳамон қиёмат қарзидир.

Истиқлол шарофати туфайли Бобур Мирзо шахси ва маънавий олами қасрида ҳам хуш ҳаволар эсди. Зугум ва зўравонлик чекинди. Улуғ шоир ва саркарда ҳақида эркин гапириш бизга насиб қилди. Бу борадаги армонлар ушала бошлади. Буюк давлат ва маънавият арбоби таваллудининг 510 йиллик тўйи тантаналари бу йўлдаги улкан умидли қадамдир. Шу муносабат билан Андижонда унинг ҳайбатли ҳайкали ўрнатилди. Юксакда, от устида ўтирган бу зоти мукаррам она юрт жамолига суқланиб, тўйиб-тўйиб боқиш шарафига эришди. Юртдошлари азим бир боғ барпо қилиб, унинг бир гўшасида Бобур Мирзонинг рамзий қабрини ўрнатдилар. Аслига қайтган (тупроқдан бунёд бўлиб, тупроққа айланган!) шоир муқаддас Ватан бағрида эркаланиб ором олмоқда. Суронли ҳаётини эзгуликка бахшида этган инсонга унинг нашидаси икки чандон бўлиб қайтди.

Савол: Бобур нима учун икки тилда ижод қилмаган?

Жавоб: Қайси ва нечта тилда ижод қилиш ҳар бир шоирнинг хоҳишига ҳамда тил билиш имкониятларига боғлиқ. Бобур Мирзо ҳам ана шу ҳуқуқдан фойдаланган ва баъзан форсийда ҳам байтлар битиб юборган. Улардан айримлари «Бобурнома»да ёзиб қолдирилган. Жумладан, 1499—1500 йиллар воқеалари баёни қисмида мана бу байтни учратамиз:

Ҳар кас чун ман харобу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму бепарво мабод (132-б.).

Таъкидлаш жоиз, бу байт шоир ижоди учун катта аҳамият касб этади. Чунки ўша йиллари Бобур Мирзо тақдирида бадий ижод эндигина ўзини кўрсата бошлаган ва «ул маҳаллар бирор байт, иккирор байт форсидин айтур» замонлари эди. Масала равшан, Бобур Мирзо илк ижодий машқларини форсийда бошлаб, туркийда камолотга эриштирган. Шубҳасиз, шоир вақт-вақти билан форсийда ҳам қаламини чархлаб турган.

Зуллисонайликнинг асосини тил билиш маҳорати ташкил этади. Бу масалада она табиат унга саховат

кўрсатган. У форс ва араб тилларини чуқур билган. Хожа Аҳрор Валийнинг «Волидия» асарини форсийдан шеър ила туркийга ўгирганлиги; «Мубаййин» асарида қўлланган арабий сўзларнинг кўплиги унинг бу борадаги катта салоҳиятидан сўзлайди. Манбаларда Бобур Мирзонинг форсий шеърларидан намуналар келтирилади. Аммо айтилганларнинг барчаси уни зуллисонайн ижодкор, дея қатъий айтиш ҳуқуқини бермайди. Чунки ўша мерос унча катта эмас ва форс-тожик адабиёти хазинасига муҳим ҳисса бўлиб қўшила олмайди. Аелини олганда, ўтмишда шеършуносликка бағишлаб ёзилган илмий асарларда «зуллисонайнлик» адабий ҳодиса ва санъат маъноларида қўлланилади. Адабий ҳодиса маъносидаги зуллисонайнликни Алишер Навоийга нисбатан қўллаш жоиз. Чунки буюк мутафаккир соҳир қалами билан битиб қолдирган ўн уч минг мисрага яқин маънавий мерос бир умрга татигулик бўлишидан ташқари, форс-тожик адабиёти равнақиға катта ҳисса бўлиб қўшила олади. Адабий санъат маъносидаги зуллисонайнлик ширу шакар шеърлар битиш, вақт-вақти билан ўзга тилда алоҳида асарлар яратиш каби кўринишларда намоён бўлади. Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг айна жабҳадаги фаолиятини иккинчи йўналишга киритиш мақсадга мувофиқдир.

Савол: Заҳририддин Муҳаммад Бобурни ўта тушқун руҳдаги шоир, уни ўқиш хавфли деганлар ҳам бўлган. Бунга сиз қандай қарайсиз?

Жавоб: Жўн қилиб айтадиган бўлсам, ёмон қарайман. Аммо Бобур Мирзо шахсига номуносиб муомала унда тушқунлик, гўшанишинликка даъват устунлик қилгани учун эмас. Чунки фикҳ илмидан, ислом асосларидан пишиқ хабардор бўлган Бобур Мирзонинг бундай йўлдан бориши асло мумкин эмас эди. Бунинг сабаблари эса аён. Ислом узлатга чекинишни хушламайди ва у ҳаракатдаги диндир. Айрим асарларда кўзга ташланадиган гўшанишинлик ҳақидаги гаплар батамом бошқа нарса ва уни узлатга чекиниш маъносида қабул қилиш сира-сира ярамайди. Далил сифатида Ҳадиси шарифдаги «Сендин ҳаракат — мендин баракат»ни эслаш kifоядир.

Бобур Мирзонинг бошига маломат тошларини ёғдирган бош сабаб унинг шоҳ ва «босқинчи» эканлигидир. Асримизнинг 80-йилларида республикамиз мафкураси бошида турган тарихшунос олима хонимнинг ташаббуси билан авж олган ҳужумларнинг замирида ҳам айна ўша

жиҳатлар ётарди. Тарихий ҳақиқатдан кўз юмиш адолатдан эмас. Ҳақ бугунми, эртами бўйини кўрсатиб қўяди. Шунинг учун уни ўз вақтида рўйрост айни қўйиш панд бермайди.

Бобур Мирзо фаришта эмас. Тарихий шахс сифатида мураккаб, кескин зиддиятларга тўла ҳаёт йўлини бошидан кечирган, Афғонистону Ҳиндистон учун босқинчилик урушлари олиб боргани рост. Аммо ана шулар қаторида Бобур Мирзо беҳисоб савоб ишларни амалга оширганки, бугун ўшалар ҳақида «эзилган ва мазлум» халқларнинг ўзлари зўр қониқиш билан гапирмоқдалар. Шу ўринда ҳиндистонлик олим Муни Лаънинг «Бобур» асаридан ихчам бир парчани кўчириш жоиздир: «...У ҳамма нарасага жасорат ва ҳалоллик ила эришди. Буюк мағлубиятлари устига буюк ғалабалар иморатини қура олди. Ёшликда кўрган омадсизликлари ўрнига кейинчалик улуг омадлар унга ёр бўлди. Ниҳоят у Ҳиндистон тарихида илгари ҳеч кўрилмаган буюк салтанатга асос солди. Бобурнинг буюклиги ана шу мезонлар ила ўлчанади» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990, 19 октябрь). Бобур ва бобурийлар бунёд этган боғлару меъморий обидалар Афғонистон ва Ҳиндистон қиёфасидаги нурли нуқталардир. Худди шундай гапни улар қолдирган маънавий хазина ҳақида ҳам айтиш мумкин. Бобур Мирзодан бизга етиб келган маънавий мероснинг ўзи уни ҳамма гуноҳлардан поклаб, савоблар оламида устивор ўрнаштириб қўяди.

Савол: Бобурнинг «Кўрмагай эрдим жамоли олам аро кошки» мисраси билан бошланадиган ғазали Алишер Навоийнинг «Кошки» радифли ғазалига татаббу сифатида битилганми? Бобурнинг ўзи бу ҳақда ёзмаганми?

Жавоб: Чиндан ҳам Заҳриддин Муҳаммад Бобур тўпламларида шундай ғазал бор. Унинг матлаъ ва мақтаини келтирамиз:

Кўрмагай эрдим жамоли олам аро кошки,
Бўлмагай эрдим бори оламға расво кошки.
Ихтиёр эт ўзга иш, Бобурки ҳосил бўлмагай,
Ишқу васлу айш ила ишратдин илло, кошки.

Парча келтирган ғазал дарҳақиқат Алишер Навоийнинг:

Очмагай эрдинг жамоли олам аро кошки,
Солмагай эрдинг бори оламға ғавғо кошки,—

матлаъли ғазали таъсирида ёзилган. Шеърнинг дунёга

келишида адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг самараси яққол намоёндыр. XV асрнинг 70-йилларидан бошлаб Алишер Навоий асарларига жавоб айтиш, пайравлик қилиш қутлугъ анъанага айланди. Бобур Мирзонинг парча келтирганимиз ғазали ҳам ўша йўлнинг давоми ҳисобланади. Бу икки ижодкорнинг ўзаро адабий алоқага киришуви учун эса барча омиллар мавжуд эди. Уларнинг анчаси ҳақида юқорида айтилди. Аён нарсани яна қайта баён қилишга на ҳожат, дейди доно халқимиз. Модомики шундай экан, бу ўринда Бобур Мирзонинг алоҳида таъкидига умидвор бўлиш учун ҳеч қандай зарурат йўқ. Зеро, Бобур Мирзо бу ишни асло қилмаган бўлур эрди. Алишер Навоийнинг «Девони Фоний»-даги ҳар бир ғазалдан олдин қўйилган сарлавҳаларни учун бу тўпламдаги аксарият шеърларнинг Бобур Мирзо мазамматигалигини хотирга олишнинг ўзи кифоядыр.

Савол: Ҳозир сиз нақшбандия оқими ҳақида фикр юритдингиз. Нега шу вақтгача ана шу оқимга муносабат турлича бўлиб келди. Нега Баҳоуддин ҳазратларига муносабат ёмон эди? Бунинг сабаблари фақат турфунликка бориб тақаладимиз? Нега кўп адабиётшунослар бу масалага безътибор эдилар?

Жавоб: Савол ичра саволнинг қуйилиб келиши ижобий ҳодиса. Бедор, куйинчак қалблар бор экан, эзгулик, адолат яшайди. Энди нақшбандия ва унинг асосчиси тақдирига қайтайлик. Ҳозир ҳам бу масалада ҳамманинг фикри бир хил дейиш қийин. Бугун биз бу масалада кутилган илмий натижаларга эриша олдик деёлмайман. Қон-қонимизга сингиб кетган шиорбозлик ва маъракадан маъракага қадар жимжитлик ҳамон давом этмоқда. Биз ҳали юзада қалқиб юрибмиз. Оқим остидаги жунбушли тўлқинга бугун ҳам тишимиз тузуккина ўтаётгани йўқ.

Даҳрийлик ҳақида жар солган банда бугун дин тарихидан сабоқ айтади. Қизил империя ҳақида ҳамду сано айтган биродаримиз художўйлик даъвосини асослаш учун уч-тўрт ҳадисни тилида айлантиради. Сабаблар кўп. Бунда турфунлик ва ўзимизнинг ҳам ҳиссамиз бор.

Биринчи катта йўқотиш араб ёзувидан жудо бўлишимиз эди. Бу ёзувсиз манбанинг ёнига бориб бўлмайди. Ислом тарихи, Қуръони Қаримдан беҳабарлик бизни эзиб келди. Маданий меросга шўроларча муносабат кишанлари дард бўлса, бундай беҳабарлик чипқон эди. Ана ўша таянч омилларсиз адабиётимиз тарихи, тари-

қат хусусида ёзганларимиз ёлғондан фарқ қилмайди. Айтилган дардлардан айримлари бир ўзанга бирлашиб, маънавий илдизларимизни қурита ва чирита борди. Уларнинг соғ қолган қисми истиқлол шарофати ила жонланаётир.

Ҳар кимнинг ўзи билган ва тушунган соҳаси билан машғул бўлгани маъқул. Фан тармоқларининг ҳозирги тараққиёти қомусийликни ҳазм этмоғи қийин. Бу гапни адабиётшуносликка нисбатан ҳам ишлатиш мумкин. Даврдан даврга сакраб юриш кўпинча панд беради. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, «икки қайиқ учини тутган фарқдир». Айтилганлардан каминанинг нуқтаи назари ойдинлашди, деб ўйлайман.

Яна аниқроқ қилиб айтадиган бўлсам, ҳамма адабиётшуносларнинг тасаввуф ва унинг бир шохчаси — нақшбандия майдонига ёпирилиб кириши шарт эмас. Фикримча, манба билан ишлай оладиган мутахассисларнинг бу жабҳада жавлон уришлари, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ёзиб қолдирган маълумотлар ўрамидан чиқиб, асл қатламга мурожаат этишлари лозим. Қайтариқлардан иборат этиб кўп ёзгандан кўра, мавзу томирларидан озикланган оз, жиддий ишлар ёзилса, фанимиз ҳам, тариқат ҳам манфаат топади.

Савол: Бобур ижодида риндона ва тасаввуфона ғоялар учрайдими?

Жавоб: Учрамаслиги мумкин эмас. XV асрда Мовароуннахру Хуросонда маънавий арбоб сифатида донг таратган эшон Хожа Аҳрор Валий этагини маҳкам тутган инсоннинг тасаввуфдан четда қолишига ақл бовар қилмайди. Эслатилган даврда фаолият кўрсатган барча темурийлар қаторида Бобур Мирзо ҳам Хожага улкан ихлос қўйган эди. «Бобурнома»даги талай завқли лавҳалар бизнинг ҳулосамизни тасдиқлайди. Қуйида ўшалардан бирини кўздан кечирайлик:

«Ушул фурсат ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, Ҳазрати Хожа Убайдулла келмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар... Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб, андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Турки дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ушул неча кунда ўқ Самарқандни олдим» (139-б.). Мазкур парча «Бобурнома»нинг 1500—1501 йиллар воқеалари баёнига доир саҳифаларидан олинди.

Бобур Мирзо танг аҳволга тушганда Хожанинг му-

борак руҳи унга ҳамроҳлик кўрсатиб, қўллаган. Кўр-яписки, муаллиф Самарқанднинг қайта қўлга кири-тилишини ана ўша ғойибона учрашувга боғлаб талқин қилаётир. Илоҳиётга, пиру муршидлар мададига ишонган буюк шахснинг тариқатга нигоҳи равшан. Иккинчидан, Бобур Мирзо нафақат ўзи, балки фарзандлари табиатига ҳам илоҳий руҳ, нақшбандия арбобларига нисба-тан юксак эътиқод туйғусининг сингдирилишига алоҳида аҳамият беради.

Айтилганлар нуқтаи назаридан унинг ардоқли ўғли Комрон Мирзога ёзган мактубидаги мана бу жумлалар бағоят аҳамиятлидир: «...Тахсис ул қурси шабистони-нинг шамъи анваридур, аё гулистонининг андалиби суханвари Хожа Убайдуллоҳким, имдод қилибтурлар, то ғоят бу ишларни(нг) давлати ул азизларнинг ғим-матидиндур. Ул силсиланинг мурид ва асҳоби подшоҳ-зода деб сенга келсалар, зинҳор акром ва эъозларини маръий тутиб, аларнинг борисида тақсир қилмағайсан. Аларким, ишқ бобинда бўлурлар, севарларнинг итини ҳам севарлар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 19 октябрь, 4-б.)

Бобуршоҳ ўз тақдиридаги барча бахтиёр дамларни Хожа Убайдулла иршоди шарофати деб билишидан ташқари, фарзандлари диққатини ҳам ўша ҳақиқатга жалб этади. Ишқ аҳлининг мақоми баланд. Айни жаб-хада комилликка эришган улуғ зотларнинг обрў-эътибори юксак бўлиши лозимлиги ўз-ўзидан аён. Бироқ ўшалар ҳалқасидаги муридлар, ҳатто табаррук остоналарини тавоф қилиб, бош қўювчи итлари ҳам айрича эъозга сазовордирлар. Ана шундай адолатли қўнимга келишнинг ўзи Бобур Мирзонинг бетакрор маънавий-руҳий оламида далолатдир.

Ринд—бадий адабиётнинг фаол тимсолларидан бири. Унинг жисмида ҳаётсеварлик қони жўш уради. Ринд-нинг зоҳири маломатга сазовор, аммо унинг ботини мус-таҳкам, унга дарз етказишнинг имқони йўқ. Ринд ва зоҳид табиатида яқинлик билан бирга зиддият ҳам мавжуд. Зухд аҳлининг ҳаракатлари замирида жаннат тамаъси бор. Ринд учун эътиқод қисмат. У умидворлик-дан йироқ. Нариги дунёга даъват этган Парвардигорнинг ўзи у ёғини ҳал қилади. Риндона, риндлик эса маслак, яна аниқроқ айтадиган бўлсак, тариқат. Тариқат таби-ати ринднинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқади. Маслак йўлини тутганлар зухдни кўз-кўз қилишга хайрихоҳ эмаслар. Тақво шухрат, обрў-эътибор майдони эмас.

Гушанишинлик ҳам маъқул келмайди. Ҳаётга ишқ ва ишқ изтиробларидан завқланиш риндларга хуш келди. Ҳофиз шеърлятида ана шу аломатлар беҳад кўп бўлганидан Алишер Навоийни асир этган. Шунинг учун улуғ ўзбек шоири «Ринди Шероз»нинг икки юз қирққа яқин шеърларига жавобия айтди. Риндлик ва нақшбандия қарашларида ўхшашликлар кўп. Шундан бўлса керак, айрим зийрак қаламкашларда ана шу икки шўх жилға бир оқимга қуйилади. Бобораҳим Машраб шеърлятида буни ёрқин кўриш мумкин. Бобур Мирзо шеърлятида нақшбандия аломатлари баланд. Юқорида кўрдик. Унинг жисмида шоҳлик ва дарвишлик ўртасида жиддий руҳий курашлар кескин давом этган. Шоҳ Бобурдан дарвиш Бобур устун келган пайтлар бўлиб турган. Хусусан, умр поёнида голиблик иккинчи туйғу тарафида эди. «Бобурнома» ва «Хумоюннома»даги ишоралар шундан хабар беради. Фиқҳ илми билимдони Бобур Мирзонинг бу жабҳадаги донишмандлиги фақат «Мубаййин»га кўчди, десак тўғри бўлмайди. Унинг ҳаёт йўлида ҳам ёрқин зиёнинг шуъласи ҳар қадамда сезилиб туради. Айни ботиний маърифат улуғ шоир ва адибнинг қалб фарзанди бадий яратмалари йўлида ҳам кучли шамчиरोғ бўлиб хизмат қилди. Мана бу рубоийларга эътибор қилайлик:

Эй ёр, сенинг васлинг (г)а етмак мушқил,
 Фархунда ҳадисингни эшитмак мушқил.
 Ишқингни дағи бартараф етмак мушқил,
 Бошни олибон ҳар сари кетмак мушқил.

Келдим санга юз умид била, эй моҳ,
 Лекин ёндим юзингни кўрмай, юз оҳ.
 Ҳамсуҳбату ҳамроҳни нетай бу йўлда,
 Дардинг манга ҳам суҳбату ишқинг ҳамроҳ.

Заковатли шоирнинг мазкур шеърларидаги мазмунни нстанг самога уланг, хоҳланг ерга олиб тушинг. Ҳар икки ҳолатда ҳам бош моҳият — ишқ ва сидқ, ишқ ва дард, ишқ ва садоқат, ишқ ва ишонч каби юксак туйғуларнинг оҳори сақланади. Ошиқнинг маъшуқа дарди ва васлига етмоқ илинжидан ўзга ташвиш ва тараддуди йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Бобур Мирзонинг қалбида ёнган ишқ алангаси уни сира тарк этмаган. Тўғри, у комил муслим бўлгани ҳолда шариятнинг барча талабларига риоя қила олмади. Шаробга ружу қўйган пайтлари, маъжун кайфи билан дилига таскин берган

дамлари бўлди, дилбар санамлар тортиқ қилинган пайтларидан шахвоний нафсдан ғолиб кела олмади. Лекин шу билан бир қаторда у ўша гуноҳларидан комил садоқат билан тавба ҳам қилди. Умри вафо қилганида у дарвишона турмуш тарзига ўтиб, тавба-тазарруъ билан яшармиди?!

Савол: Маълумки, Бобур ғазалчиликда қофия қондаларидан чекинган. Ҳазрат Навоий Атоий ғазали ҳақида «қофиясида айбғинаси бор», деганлар. Навоий Бобурнинг бу хил ижодига қандай баҳо берган бўлур эди?

Жавоб: Аввало, саволда андак чалкашлик бор. Икки ижодкорнинг қофияга муносабати бир хил ҳодиса эмас. Иккинчидан, тарихий далилни нотўғри қўллаш, маълум мақсадга зўрма-зўраки хизмат қилдириш ярамайди. Алишер Навоийнинг Атоийга доир танқиди унинг бутун ижодига тегишли эмас, балки биргина байтига дахлдор.

Ул санамки сув яқосинда паридек ўлтурур,
Ғояти нозиклигидин сув била ютса бўлур.

Ушбу байтнинг танланиши тасодифий эмас. Кўчирганимиз мисралар Атоийнинг шоҳ байтлари сирасига киради. Шунинг учун Алишер Навоийга маъқул тушган. Улуғ ўзбек шоирининг «Мажолис ун-нафос»ида бу байт муносабати билан айтган мулоҳазасини танқид маъносида қабул қилиш эса нораво. Чунки Алишер Навоийнинг ўша жумласи замирида истак оҳанги баланд. Шундай шоҳ байтнинг қофиядош сўзлари тўқ бўлганда, яъни ўзакларда оҳангдошлик бўлганда, нуран аъло нур бўлур эрди, дейдилар Ҳазрат. Бобур Мирзо шеърятда кузатиладиган ҳодиса бутунлай бошқа нарса. Бобур Мирзонинг айрим ғазалларида Шарқ ғазалиётидаги анъанавий қофия тартибидан чекиниш ҳолатлари кузатилади деган фикрни сиз бошқача қабул қилгансиз. Ҳолбуки, бундай уриниш нуқсон саналмайди. Адабиёт даргоҳи поклик билан бирга эркинликни ёқтиради.

Эрк ва ижодийлик ҳам шуаронинг қанотидир. Бобур Мирзога булар кундай равшан эди. Ҳамма масалада ўз йўлига эга улуғ шоир ғазал бобида ҳам ўзини эркин тутган ва «кўнгли тилаган муроди»га интилган. Бунини улуғ шоирнинг қуйидаги ғазали мисолида аниқроқ кўриш мумкин.

Келтурса юз балони ўшал бевафо манга,
Келсун, агар юзумни эвурсам, бало манга
Нетгаймен, ул рафиқ билаким, қилур баче —

Меҳру вафо рақибга, жавру жафо манга.
 Бегона бўлса ақл мени телбадин, не тонг,
 Чун бўлди ул пари сифатим ошно манга.
 Оҳу ёшимдин ортадурур заъф, эй табиб,
 Билдим, ярашмас эмди бу обу ҳаво манга.
 Дардим кўруб муолажада зоеъ этма умр,
 Қим, жонда дарди ишқдурур бедаво манга.
 То ёр кимни истару кўнглина ким ёқар,
 Ташвиши бежиҳатдурур охир санга, манга.
 Бобур, бўлбтурур ики кўзум йўлида тўрт,
 Келса не бўлди қошима бир-бир манга, манга.

* Айтганларимиз Бобур Мирзонинг ана шу йўналишдаги ғазалларига тегишли. Бунда шаклий-мантиқий жиҳатдан нуқсон йўқ. Мазмун талабидан келиб чиқадиган ўзига хос қофия тартибини қўллаш санъати бор. Бобур Мирзо қофия илмидан махсус сабоқ олган ва бадиий ижод амалиётида ўша илм талабларига риоя қилган катта шеършунос-олим шоирдир. Аслини олганда бугун қофия, аруз, умуман, адабиёт назариясига доир берадиган билимларимиз жуда жўн. Тушунчаларимиз ҳам ўша доирадан чиқа олмайди. Тожик адабиётшуноси Баҳром Сирус юз йилга яқин умрининг катта қисмини форс-тожик адабиётида қофия илмини ўрганишга сарфлади. Олим шу мавзуда икки махсус китоб чоп эттирди¹. Унинг кузатишларига кўра, қофия санъатининг икки юздан зиёд кўриниши ва ҳар бир шаклнинг ўз атама-лари мавжуд экан. Алишер Навоий қофия илмини Абдурахмон Жомий «қошида ўқубмен», деганда ҳайрон бўлганман. Тўғри, баъзан «қофия» араб тили қондалари маъносида ҳам қўлланган. Аммо Алишер Навоий истилоҳнинг ўз мазмунини — адабиётшуносликка тегишли жиҳатини кўзда тутати. Мисралар охирида оҳангдошликни таъмин этувчи сўзларни ўрганиш учун шунча даҳмазами?—деган ақида бўлган менда. Баҳром Сирус китобларидан кейин кўзим очилди.

Ҳазрат Алишер Навоийга Бобур Мирзонинг шеърларини мириқиб ўқиш насиб этганда шундай забардаст туркигўй шоирнинг дунёга келганидан беҳад завқу шавққа тўлган бўлур эдилар. Бунга шубҳам йўқ.

Савол: Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома»си ҳақида маълумот берсангиз?

¹ Баҳром Сирус. Қофия дар назми тоҷик.—Сталинбод, 1955; Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик.—Душанбе, 1972.

Жавоб: Саволингиз беҳад қамровли. Мухтасар жавоб беришга ҳаракат қиламан. Гулбаданбегим Бобур Мирзонинг ҳаёт офатларидан эмин қолган қизларидан бири. Замонаси талаблари доирасида яхши муаллимлар қўлида таълим ва тарбия олган. Бобур Мирзонинг бошқа фарзандлари табиатида бўлгани каби Гулбаданбегим жисмида ҳам ижодкорлик қони жўш урган. Уни кўпроқ акаси Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо даври воқеалари қизиқтирган ва шу заминда «Ҳумоюннома» дунёга келган. «Ҳумоюннома»да «Бобурнома»нинг кучли ижодий таъсири сезилади. Бироқ адабий-илмий савия нуқтаи назаридан Гулбаданбегим ўз асарини отасининг соҳир қалам билан тухфа этган нодир хазинаси даражасига кўтара олмаган. Изоҳлари эса аён. Бундан қатъи назар, «Ҳумоюннома» XVI аср биринчи ярни ҳаётини, хусусан, Бобур Мирзо Ҳиндистонда асослаган давлатни мустаҳкамлаш йўлидаги курашлар тарихини ўрганишда қимматли манба вазифасини ўтайди. «Ҳумоюннома» Бобур Мирзо ҳаётининг охириг кунлари манзараларини ёритиш билан бошланади. Уша воқеаларнинг бевосита шохиди бўлган Гулбаданбегимнинг ёзишмалари бобуршунослик учун катта илмий қиммат касб этади. Бобур Мирзо юксак назокатли инсон сифатида кўнгилчан, меҳр-шафқатли шахс эди. «Ҳумоюннома»даги жуда кўп лавҳалар шундай хулосага келиш учун асос беради: Айтилганларга қаноат ҳосил қилиш учун асардан бир лавҳа кўчириш фойдадан холи эмас: «Рано Санго билан жанг бўлди. Худонинг инояти билан подшо ғалаба қозондилар ва ғозий бўлдилар. Рано Сангонинг фатҳидан бир йил ўтгач, онам — Моҳимбегим (Ҳумоюн Мирзонинг онаси) Кобулдан Ҳиндистонга жўнадилар. Мен ҳам подшо дадамни кўргани у киши билан бирга бордим. Онам кўлга етганларида подшо ҳазратлари уч отлик маҳофа юбордилар... Подшо дадам ҳазратлари то от келтиргунларича сабр қилмай, пиёда йўлга тушиб, Нинча Моҳим уйлари олдида биз билан учрашдилар. Онам отдан тушмоқчи бўлдилар, лекин подшо дадам қўймасдан ўзлари онамнинг отлари жиловидан ушлаб, ўз уйларига етгунча пиёда кетдилар...» (Ҳумоюннома.—Т., Фан, 1959, 35-6.). Кўчирганимиз парчадаги манзара Бобур Мирзо рубойларидан бирида ифодаланган лавҳани хотирга келтиради.

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълаға мен қулдурмен,

Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале санга қулдўрмен,—

деб ёзган эди. Рубоийдаги Гулу Булбул, Шуъла-ю Парвона, Шоҳу Гадоларга юзаки қараб, ҳаётгий ошиқу маъшуқаларнинг ўхшатишлари сифатида шарҳлаш мумкин. Аслида мазкур мажозий тимсоллар тасаввуф мулкидир. Масаланинг заминий жилосини инобатга оладиган бўлсак, Бобур Мирзо фақат ёзмаган, балки нақшбандиянинг илм ва амал, ишқ ва амал хусусидаги қатъий талабларини адо этишга ҳам ҳаракат қилган.

Асарнинг асосини Ҳумоюннинг салтанати билан алоқадор зиддиятли воқеалар ташкил қилади. Гулбадан-бегим ака-ука Ҳумоюн Мирзо ва Комрон Мирзолар ўртасида кечган аламли лавҳаларга урғу бериш билан ўз дардларини ҳам тўкиб солади. Комрон Мирзони тожу тахт ҳирси ўз домига тортмаганда, у адабиётимизга бугунгидан чандон салмоқли маънавий мерос қолдирган бўлур эди. Асарнинг мавжуд нусхалари Ҳумоюн Мирзо билан тахт талашган, укаси Ҳиндол Мирзонинг шаҳид бўлишига гуноҳкор Комрон Мирзо кўзларига подшо аканинг фармони билан мил тортилиши фожеаси билан яқунланади.

Бобур Мирзо вафотидан бир неча лаҳза олдин валиаҳднинг қулоқларига қуйидаги сўзларни шивирлаб, васият қилган эди: «Ҳумоюн, укаларинг, қариндош-уруғ, эл-улусни сенга топширдим. Сўнгги тилагим: укаларинг жазога лойиқ иш қилиб қўйишса ҳам, уларга озор етказмагил. Шу тилагимни адо этишингда худойим сенга мададкор бўлсин». Таассуфлар бўлсинки, Ҳумоюн Мирзо падари бузруквори васиятини удалай олмади. Инисини бир неча марта кечирди, бироқ шайтонлар домига илинган Комрон Мирзо саркашликдан қайтмади. Алқисса, тахт ширинлик қилди, сарой аёнлари хоҳишига пешвоз чиққан Ҳумоюн Мирзо аҳдни бузди, фожеий фармонга муҳр босди...

Айтилганлар Бобур Мирзонинг баҳри кабирга қиёс этгулик тақдиридан томчилардир. Уларни тўлдириш Сизнинг ҳукмингизда, азиз ўқувчи. Бобур Мирзонинг нафосатли асарлари Сизга йўлдош бўлсин!

«БОБУРНОМА»ДА МАДАНИЙ ҲАЁТ ТАЛҚИНИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз даврининг катта билимдони сифатида асрида мавжуд бўлган барча би-

лимларни пухта ўрганди ва ўзлаштирди. Ундаги ана шу донишмандлик заррама-зарра асарларига кўчиб борди. Хусусан, ўлмас «Бобурнома»га келиб муаллифдаги кенг қамровли билим заҳираси ўзининг бутун тажассумини топди. Натижада қомусий асар — «Бобурнома» вужудга келди. Ушбу жавоҳир хазинаси пайдо бўлган замонидаёқ, ўзи ва муаллифига беқиёс шуҳрат келтирган эдики, бу анъана ҳозирга қадар давом этмоқда. «Бобурнома» ва унинг муаллифи бу шаъну шавкатга тўла сазовор. Чунки «Бобурнома» бадий, тарихий, ёднома асар сифатида адабиётшунос ва тарихчи, тилшунос ва урфшунос, табиёт ва жуғрофия соҳаси, шунингдек, яна бир қатор мутахассисларга қимматли маълумотлар бера олувчи бебаҳо ганжинадир.

Шунинг учун ҳам бу асар турли даврларда яшаб, турфа тилларда сўзлашган шарқшунослар диққатини жалб этди, дунё кенгликларида акс-садо бериб келди. «Бобурнома» ўзбек адабиётшуносларининг ҳам диққатини ўзига қаратган қимматли манбадир.

Гарчи «Бобурнома» XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларидаги икки тилдаги адабиётни ўрганишнинг муҳим манбаи сифатида махсус тадқиқотга асос бўлмаган эрса-да, унинг шу фазилати профессор А. С. Семёнов, академик В. Й. Зоҳидов, профессор Б. Н. Валихўжаев, шоир ва олим Мақсуд Шайхзода, таниқли адабиётшунос, Н. М. Маллаевларнинг махсус рисола, мақола ва дарсликларида қайд қилинган¹. Шунингдек, Би-

¹ А. А. Семёнов. Портреты эпохи Навои.—Т., 1940, 62-б.; В. Й. Зоҳидов. Заҳириддин Муҳаммад Бобур//Ўзбек адабиёти тарихидан мақолалар тўплами.—Т., 1961, 47—100-б.; Б. Н. Валихўжаев. XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан//Ўзбек шеърини ва адабиётшунослиги тарихидан. СамДУ асарлари, янги серия, 138-нашр.—Самарқанд, 1964, 103—117-б.; М. Шайхзода. Заҳириддин Бобур//Асарлар. 6 жилдик. 5-жилд.—Т., 1973; Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи.—Т., 1965, 593—608-б.; С. Азимжоновна. «Бобурнома» қачон ёзилган?//Гулистон. 1990, 8-сон, 11-б.; М. Холбеков. «Бобурнома» таржимасига соврин//ЎзАС. 1983, 11 февраль; Д. Валиева. ЮНЕСКОда «Бобурнома»нинг иккинчи нашри//Саодат. 1987, 8-сон, 25-б. А. Мирзоев. Биной—Сталинобод, 1956; К. С. Айни. Бадриддин Хилоли.—Сталинабад, 1957; Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 612-б. А. Иброҳимов. XVI аср адабиётининг асосий хусусиятлари.—Т., 1976, 171—173-б.; Б. Н. Валихўжаев. Алишер Навоий ва Шайхим Суҳайлий//Навоий ва адабий таъсир масалалари.—Т., 1968, 121—143-б.; Р. Ж. Воҳидов. Жизнь и творчество Шайхима Суҳайли//АҚД.—Самарқанд, 1970; Р. Воҳидов. Суҳайлий (ҳаёти ва ижоди).—Т., 1976.

ной, Ҳилолий, Муҳаммад Солиҳ, Амир Шайхим Суҳайлий ва яна бир қатор шоирлар ҳақида яратилган тадқиқотларда муайян мавзуларга бевосита боғлиқ равишда «Бобурнома»га мурожаат қилинади, у ҳақда фикру мулоҳазалар ўртага ташланади¹. Кўринадики, гарчи «Бобурнома»нинг маданий ҳаётга доир қимматли маълумотларидан фойдаланилган бўлса-да, унинг XV асрнинг иккинчи ярми маданий ҳаётини ўрганишда нодир манба сифатида аҳамият касб этиши ўзининг яхлит умумлашмасини топган эмас. Шунинг учун биз ушбу саҳифаларда масаланинг шу томонини имкони борича муфассалроқ ёритишга ҳаракат қиламиз.

«Бобурнома» маданий ҳаётни ёритишга бағишланган махсус асар эмас. Аммо у ўзида шу мавзуга доир маълумотларнинг сероблиги, келтирилган далилларнинг моҳияти ва илмий қиммати нуқтаи назаридан ғоят муҳим бўлиб, бевосита шу вазифани зиммасига олган таъкиралар билан бемалол рақобат қила олишга қодир асарлардир. Мазкур асар, энг аввало, ўз муаллифининг қамровли фаолияти ва ижодиёти ҳақида мукамал тасаввур пайдо қила олиши билан қадрлидир. Асарда тарихий шахс — саркарда, давлат ва жамоат арбоби — Бобур Мирзо билан бир сафда етук олим, донишманд адабиётшунос, зукко танқидчи ва забардаст шоир қиёфасидаги Бобур Мирзо ҳам ҳаракат қилади, қадам ташлайди. Бобур Мирзода тажассумини топган бадиятга ихлос ва иштиёқ, баланд иқтидор ва шеърӣй салоҳият асарнинг умумий руҳига ўз таъсирини ўтказиб, муҳрини босган. Унинг мутолааси билан машғул бўлган китобхон саҳифалардаги ҳар бир лавҳа тасвирида буни ёрқин ҳис этади.

Фикримизча, асар таъсир кучини баланд кўтарган, унинг серзавқ ва ўқишлилигини таъмин этган омиллардан бири ҳам ана шу фикрий теранлик, беҳамто ҳиссиёт, юксак шоирона шавқдир. Бобур Мирзо қонида жўшиб турган шеърӣятга бўлган баланд меҳр уни, ҳатто, мағлубият ва руҳий тушкунлик чулғаган дамларда ҳам тарк этмайди. Аксинча, унга мадад ва далда беради, сўлғин кайфиятини кўтаради, умид ва ишонч сари бошлайди. Забардаст адибдаги мана шу икки қарама-қарши қутб талвасаси «Бобурнома»да ўчмас из қолдирган.

Асарнинг 1501—1502 йиллар воқеалари баёни қисмидан ўша тушкунлик, руҳий қийналиш азоб-изтироблари акс этган мана бу мўъжаз парчани олиб кўрайлик:

«Бизга Қурбон ийди Шоҳрухияда бўлди. Бетавақуф ўтуб, хон қошига Тошкандга бордим. Бу рубойни айтиб эдим. Маълум қофиясида тарадудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталаҳотиға мунча татаббуъ қилмайдур эдим. Хон хуштаб киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлик ғазали камроқ эди, бу рубойни хонга ўтқариб, тарадудимни арз қилдим. Кўнгул тингудек шифий жавоб топмадим... Рубойи будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатда севунмас эмиш, албатта, киши»¹.

Бобур Мирзониинг мана бу матлаъида ҳам шу руҳий ҳолат ҳукмрон:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим
(157-6).

Кўринадики, ҳам Фарғона ва ҳам Самарқандни қўлдан чиқарган Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърини сеҳрга суянган, дил розини унга тўкиб солган ва шу билан ошуфта қалбига тасалли берган. Яна муҳими шундаки, Бобур Мирзога хос адабий одат — далиллар, воқеалар, шахсларга холисона қараш хусусияти шу парчадан ҳам зоҳир бўлади. Гарчи Тошкент ҳокими унга арзигулик жавоб қилмаган бўлса-да, улўф адиб унинг фазилати—табъи назми борлиги ва хушфеъллигини, шунингдек, нуқсонини—тузуккина истеъдоди бўла туриб, яхши асарлар ярата олмаганини рўйирост кўрсатиб ўтади.

«Бобурнома»даги мана бу парчалар ҳам ғоят муҳимдир. «Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайдур эдим. Биргина турки рубойи айтиб йибордим. Рубойи:

Ишлар бори кўнглунгдағидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубойининг сўнгги мисраси қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия билан бир рубойи айтиб ўтқарди:

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.—Т., 1960, 156-б. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олингани туфайли матедадан сўнг қавсда саҳифаларни кўрсатиш билан чекланамиз.

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидур.

Ул фурсатда Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрисабздин Самарқандга келиб эди. Дедимким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубойни Хожа Абулбарака айтди. Рубойи:

Бу жаврки қилди давр сурулғусидур,
Султони карам бу узрни қилғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулғонимиз бу даврда тўлғусидур» (143-б.).

Кўчирилган парча бир неча фикрни ўртага ташлаш имконини беради. Булардан биринчиси, юқорида таъкидланганидек, шеърятнинг Бобур Мирзо учун ошуфта кўнгилга тасалли бериш воситаси вазифасини ўтагани, айни чоқда, ижодкор тўлқинли руҳий оламининг асарга сингиб боришидир. Иккинчидан, кўздан кечирилган лавҳалар Бобур Мирзо ижодий такомил йўлини тиклашда, муаллиф асарларининг пайдо бўлиш тарихи, шу билан боғлиқ равишда у ёки бу асар майдонга келган пайтдаги унинг шахсий кайфиятини (албатта, улуғ шоир ҳамма шеърий асарларининг ҳам эмас) аниқлашда «Бобурнома»нинг зарурий манба экачилигини кўрсатади. Яна, шу бир кичик манзаранинг ўзи Заҳрирдин Муҳаммад Бобурнинг ижод аҳлига хайрихоҳлик билан қараганидан, уларга моддий ва маънавий мадад кўрсатиб турганидан далолат беради. Бобур Мирзо рубойиси ва унга Камолиддин Биноийнинг жавобия шеъри бунинг ёрқин далилидир. Камолиддин Биноийнинг бу рубойиси иккинчи бир жиҳатдан ҳам ғоят муҳим. Яъни, унинг ўзбек тилини яхшигина билганлиги ва баъзан бу тилда ҳам қалам тебратиб, ширингина шеърлар битиб турганлигидан нишонадир.

Бобур Мирзонинг серташвиш ва машаққатли ҳаётидан яна бир лавҳа. Муаллиф ёзади: «Ушбу чашмадин юқори Масчо дохилидур. Қуйи Палғарга тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидамки, Жамшеди фаррух сиришт,
Ба сарчашмае бар санге навишт:
Барин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд:

Гирифтём олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр.

Ул Кўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар»¹.

Келтирилган иқтибос Бобур Мирзо ҳаётининг 1501—1502 йилларидан бир лавҳадир. Мовароуннаҳрга ҳужум бошлаган Шайбонийхон зарбасига қаршилик кўрсата олмаган Бобур Мирзо Даҳқатга ва ундан Оббурданга, у ердан эса Масчога ўтади. Эслатилган чашма Оббурдандан сал қўйроқда жойлашган экан. Аммо бу мисолни келтиришдан мурод булар эмас. Балки Бобур Мирзонинг ижодий фаолиятидаги муҳим бир нуқтани — адабий санъат маъносидаги зуллисонайнлик ва форс-тожик адабиётига бўлган эҳтиромининг ниҳоят баландлигини таъкидлашдир. Унинг ҳар бир жумласи олам-олам мазмун ташийдди. Бу ўз-ўзидан қўлга келмайди, албатта. Бунда муаллиф заковати ва тил билишдаги донишмандлиги намоёндыр. Бобур Мирзо ўзидаги ана ўша илоҳий иноятни чуқур тушунган ва унга доимий амал қилган. Шу вайдан дуч келган воқеани, қўлга тушган маълумотни «Бобурнома»га киритмайди, балки уларни танлайди, саралайди, зарур, янги ва ўқувчи учун фойдали бўлиши мумкин бўлганларини бу нодир китобиغا киритади.

Масчоликларнинг тошга битиш одати ана шундай нозик, муҳим ва шу жой аҳли учун хос ҳодиса эдики, Бобур Мирзо уни илғаб олди, «Бобурнома»га киритди ва ўзи амал қилди. Бобур Мирзонинг бу жузъий ҳаракатида ширин бир орзу, умидбахш рамз яшириндай туюлади. Еки улур саркарда ва шоир тошдаги битиклар умри яшовчанлигининг ўз асарларига кўчишини ниҳоний орзу қилиб ўтган бўлса, ажаб эмас. Машаққатларга тўла қисқа умри давомида бадий ижод билан машғул бўлган, ўзбек ва форс-тожик тилларида баъзан ўйноқи шеърий асарлар бунёд этган, неча илмий рисоалар мерос қолдирган ва ниҳоят, «Бобурнома»дай юксак маънавий хазинани яратган Бобур Мирзонинг ўша эзгу истаги рост бўлиб чиқди. Унинг табаррук номи ва латиф сатр-

¹ Бобурнома. 155-б. Бу шеърий парча нашрга тайёрловчилар томонидан қуйидагича изоҳланган: Эпитетимки, қутлуг табиатли Жамшид бир булоқ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: “Бу булоқ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламини мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрға элтмадик”.

лари жонсиз ва совуқ тошдан ворисларнинг қайноқ қалбига кўчди ва асрлар оша улар билан бирга яшаб, нафис бир завқ ҳады этиб, синчков мухлислари тилида акс-садо бериб келаётир.

Юқорида кўриб ўтилган лавҳалар Бобур Мирзо ҳаётининг фожиаларга тўла даврларига тўғри келади. Икки карра Самарқандни қўлдан чиқарган буюк саркардага Андижон тахти ҳам буюрмади. Аҳмад танбал хиёнат йўлини тутди ва Бобур Мирзони шаҳарга кiritмади. Йигитлари тўрт томонга тарқалиб кетдилар. Аҳмад танбал таъқибини сусайтирмади. Бу етмаганидек, унинг муборак боши учун катта бойлик ҳам ваъда қилди. Ана шу йўсин тақдир шамоли Бобур Мирзони Бадахшон кентларига улоқтирди. Юсуф доруға каби йигитлари ҳам хиёнат йўлига ўтиб олдилар. Икки кундир, тахт соҳиби туз татиган эмас. Бундай ғариб ҳолатлар унга кучли таъсир кўрсатди ва ўз иборалари билан айтганда «ўзумни ўлумга қарор бердим» (175-б.). Бобур Мирзо танг вазият билан юзма-юз келди. Бовустига Юсуф доруға «яна бир мардак» билан бирга ўлжани олишга шошилмоқда.

Дунёдан умидини узган Бобур Мирзо охират йўлини танлади. Мусулмонлиги ғолиб келди. Ариқда оқаётган сувдан таҳорат олиб, видолашув намозига чўкка тушди. Икки рақабатлик намоз муножоти учун пешанасини ерга қўйган Бобур Мирзони лаҳзалик ғафлат уйқуси элитди. Туш кўради. Хожа Аҳрорнинг ўғли Хожа Яҳёнинг фарзанди Хожа Яъқуб қашқа от минган бир даста йигитлар билан рўпарасида турибдилар. Айтдилар, бунисизга Хожа Аҳрор юбордилар ва дедиларким «ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз» (175-б.). Хушхабар кайфияти билан бошини кўтарган Бобур Мирзо яна ўлим таҳликасига дуч келди. Юсуф ўз шериги билан уни банди қилиш учун шошилмоқда эди. Тарвуз қўлтиқдан тушди, хаёл ўз ҳолича қолди.

Йўқ, мўъжиза юз берди. Отлар дупури қулоққа чалинди. Бобур Мирзонинг 10—15 чоғлиқ садоқатли йигитлари уни излаб келган эдилар. Уларни ҳам унинг Қарнон кентида ночор аҳволда эканлигидан тушларида Хожа Аҳрор Валий хабардор қилганлар. Бугина эмас, улуғ Хожа унинг истиқболли келажаги хусусида ҳам башорат қилган эканлар (175—176-б.).

Айтилганлар афсона эмас, ростгўй Бобур Мирзонинг ўз иқрори. Муҳими, ўша лавҳалар рост бўлиб чиқди

Ва ҳаёт қиёсида ўзини оқлади. Кўзига тик боққан ўлим-лардан халос топиб, янгидан дунёга «келган» Бобур Мирзо «токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлиб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилойин» (176-б.) тарзида қатъий ҳукм чиқарди ва мулки Афғон томон йўл олди. Алқисса, ана шу тариқа, илоҳий иноят ила йўғрилган бу зот умр йўлида нақшбандия арбоби Хожа Аҳрор зулмат бағрини чок этувчи машъала вазифасини ўтаган.

Юқорида кўздан кечирилган жуда кўп сонли далил-лар, манзаралардан аёнки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур табиатидаги санъат ва адабиётга бўлган ғоят баланд муҳаббат, юракдан шайдолик фақатгина унинг шеърӣ асарлари доирасида қолиб кетмаган, балки адиб ва адабиётшуноснинг адабий-танқидий қарашларига ҳам кўчган. Муаллиф табиатидаги кўламли қарашлар ижод аҳли ва адабий муҳит манзараларини баҳолашда рав-шан кўринади.

Бобур Мирзо «Бобурнома»да ўнлаб қалам соҳиблари хусусида қимматли маълумотларга жой бериб, ғоят шарафли ва муҳим савоб ишни бажариб кетди. Унинг бу шарофатли иши, биринчидан, XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хуросону Мовароуннаҳрнинг гавжум адабий муҳити ҳақида бой тасаввур берса, иккинчидан, Бобур Мирзонинг аруз назариясига доир чуқур илмӣ, ранг-баранг маълумотларга бой «Мухтасар» асарининг туғили-шига доя бўлгани шак-шубҳа қолдирмайди. Буни «Мух-тасар»—«Рисолаи аруз»да келтирилган бадий парча-лар жуда кўпчилик қисмининг шу давр адабий муҳи-тига тааллуқли эканлиги, унда Абдурахмон Жомӣ, Алишер Навоӣ, Бадриддин Ҳилолий, Муҳаммад Солиҳ, Амир Шайхим Суҳайлий, Мавлоно Осафӣ, Камолиддин Биноӣ, Биҳиштиӣ, Ҳисомӣ, Сайфӣ Бухорӣ каби шоирлар шеърларининг мисол сифатида тез-тез келти-тирилиши ҳам қувватлайди¹. Иккинчидан, «Бобурнома»-да Ҳирот адабий мактабида тарбия топган, унда бало-ғатга етиб, шуҳрат таратган таб аҳлининг номи бот-бот кўзга ташланадики, бу ҳам Бобур Мирзонинг ўша шаҳар маданий ҳаётига катта қизиқиш билан боққанлигини кўрсатади. Лекин айтилганлар билан биз Бобур Мирзо

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар.—Т., 1971, 213—217-б. Бу бетларда нашрга ҳозирловчи томонидан исмлар кўр-сатгичи тузилиб, унда шу шоирларнинг шеърлари жойлашган варақлар кўрсатилган.

фақат XV асрнинг иккинчи ярми адабиёти доирасида чекланиб қолди, демоқчи эмасмиз ва бундай бўлиши мумкин эмас эди.

Бобур Мирзо Шарқ адабиёти тарихи, хусусан, фортожик адабиёти билан жиддий шуғулланган, унинг ҳаётбахш чашмасидан баҳраманд бўлган ижодкор эди. Зотан, шу боисдан бу адабиётга камоли эҳтиром билан назар ташлайди. «Мухтасар»да Низомий Ганжавий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Салмон Соважий, Амир Хусрав Деҳлавий, Амир Шоҳий Сабзаворий, Мир Атоулло Ҳусайний сингари адабиёт арбоблари асарларидан келтирилган ажойиб шеърлар, байт ва рубоийлар ўша садоқатдан сўзлайди. Бу гапни Бобур Мирзонинг қадами теккан жойлардаги маданий ҳаётга муносабати ҳақида ҳам айтса бўлади. Лекин барибир, тарози палласида адабий далиллар жамғариладиган бўлса, XV аср иккинчи ярми адабиётига доир маълумотлар тош босадик, биз шуни таъкидламоқчимиз.

Бизнинг ушбу хулосамизни «Бобурнома»да келтирилган мана бу жумлалар ҳам қувватлайди. «Султон Хусайн Мирзонинг замони ажаб замон эди, аҳлифаул ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегурғай» (239—240-б.). Кўздан кечирилган парчанинг яна бир фазилати шундаки, ўша жумлалар асар муаллифининг Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати даврида Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ҳомийси, саркори бўлган Ҳирот маданий муҳити ҳақида ўртага ташланадиган мулоҳазаларининг дебочаси вазифасини ўтайди. Бобур Мирзо ана шу яқунловчи ҳукм, хулосанинг исботи учун давр маданий ҳаётидаги хилма-хил далилларни келтириб, китобхонини қаноатлантиради.

Бобур Мирзо томонидан «Бобурнома»га киритилган нодир маълумотлар фақат адабий ҳаётга тегишли бўлмай, балки кенг қирралидир. Ёхуд унда шоирлар билан бир қаторда таниқли хаттотлар, мусиқа оламининг донишмандлари, замона зукколари томонидан эътироф этилган мударрислар, наққошу мусаввирлар, тарих соҳасининг билимдонлари ва ҳоказолар ҳақида ҳам ихчам, аниқ ва одилона фикрлар ўртага ташланади.

Ушалардан айримларини кўриб ўтайлик. «Бобурнома»да Мавлоно Шайх Ҳусайн, Муллазодаи Мулло Усмон, Мир Муртоз, Мир Жалолиддин каби олимлар номи

зикр этилган. Бобур Мирзонинг хассослиги шундаки, улар ҳақида кичкина бир жумлада катта ҳақиқатни ифодалашга эришган. «Яна Мавлоно Шайх Хусайн эди... Ҳикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини хўб билур» (240-б.), «Яна Мир Муртоз эди, Ҳикамиёт ва маъқулотни яхши билур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур» (240-б.). «Яна Мир Жамолиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хурсонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур» (240-б.). Муҳими шундаки, Бобур Мирзо ҳар бир тарихий шахснинг ўзига хос хислатига, ажралиб турувчи фазилатига алоҳида эътибор билан қараган.

Муаллифнинг бундай услуби «Бобурнома»да зикр этилган юзлаб тарихий шахсларни бир-бири билан аралаштирмаслик чораси бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, у ёки бу тарихий шахснинг ўзига хос белгисини таъкидлаш орқали ўша ҳунар эгасининг ўқувчи ёдида қолишини таъминлайди. Яна содир бўлиши мумкин бўлган айрим чалкашликларни маълум даражада бартараф қилишга кўмак беради. Масалан, Бобур Мирзо Мир Муртоздаги рўзага ўчликни қайд қилиш билан бирга, унинг шатранж фидойиси сифатидаги ҳаракатларини ҳам эслатишни унутмайди. Хусусан, Мир Муртознинг шатранж ўйнаб тургани ҳолда, иккинчи кишининг этагидан тутиб туриши билан боғлиқ бўлган лавҳа ўқувчи хотирасида узоқ сақланади.

Бобур Мирзонинг тарихий шахслар ҳақидаги маълумотларини кўздан кечиран эканмиз, унинг иқтидорли, яхши хулқ ҳамда фазилатли инсонлар ҳақида катта завқ ва ҳаяжон билан гапирганининг шоҳиди бўламиз. «Бобурнома»да муаллиф диққатини ўзига жалб этган ва унинг самимий ҳурматига сазовор бўлганларидан яна бири Мулло Усмондир. Қомусий асар соҳиби бу билимдон мударрис ҳақида шундай фикр юритади: «Яна Муллазодан Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лаҳугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улуғбек Мирзо замонда ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун Мулло Модарзод дерлар экандурлар... Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди... Дер эмиш, киши бир ниманиким эшитди, яна нечун унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур» (240-б.). Кўринадики, Бобур Мирзо учун у ёки бу шахснинг қаерданлиги, наслнасаби, қайси миллатга мансублиги муҳим эмас.

Улкан адибнинг айни масалада ўз тафаккурида шакллантирган талаблари мавжуд. Улар маънавиятга

алоқадор. Аниқроғи, адиб диққатини ўзига қаратган тарихий шахс нимага қодир, қайси фазилат ва хизматлари билан ўз соҳаси одамларидан устун туради каби саволларга кўндаланг турадиган ижобий жавобларга қараб муносабат билдиради. Зеро, шунинг учун ҳам Бобур Мирзо ва унинг ижодий йўли ҳақида мулоҳаза юритган академик В. И. Зоҳидов: «Бобур қатор ижтимоий масалаларни ёритишда бошқача, янги йўл тутди. Бобурнинг хизмати шундаки, у субъективизмга, ижтимоий турмуш ҳамда тарихга юзаки ва бир тарафлама муносабатда бўлишга ҳаракат қилмайди, балки жамиятнинг, шахсларнинг фаолиятларидаги асосий томон ва соҳаларни қамраб олишга интилади»,— дейишга тўла ҳақли эди¹.

Бобур Мирзо адабий услуби учун хос бўлган бу хусусият мусиқа оламининг устозлари ва мусаннифларига муносабатда ҳам ёрқин намоён бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур мусиқа соҳасининг мутахассисларига бир хил муомалада бўлмайди, аксинча, уларни гуруҳлаштиради, яъни мусиқа амалиётида чалишда ҳунар кўрсатганлар ва назариётчиларга шу соҳа қонун-қоидалари, тарихи, мақомлар, уларнинг ўзига хослиги, бири-бирдан фарқи каби турли-туман масалаларни илмий таҳлил этиб, умумлашма хулосаларга келувчиларга ажратади. Ана шундай уриниш Бобур Мирзонинг масалага юзаки эмас, балки жиддий қараганлигини кўрсатиши билан бирга, шу соҳага доир чуқур билим ва тасаввурга эга эканлигини намойиш қилади. Уртага ташланган даъвомиз қуруқ бўлмасин учун айрим мисолларни олиб кўрайлик. Аҳли нағмадин қонунни (музыка асбоби — Р. В.) Хожа Абдулла Марворийча киши чолмас эди, нечунким мазкур бўлди» (245-б.). «Яна Қулмуҳаммад Удий эди, гижжакни ҳам хўб чолур эди. Гижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлаган эмастур» (245-б.). «Яна шайх Нойи эди. Удни ва гижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ун икки-ўн уч ёшидан бери найни хўб чолур экандур» (245-б.). «Яна Шоҳқулий гижжакий эди. Ироқийдур... Хили нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур» (245-б.).

Мусиқий устозлари ҳақидаги маълумотларда ҳам Бобур Мирзонинг ўз йўли, айрича табиати сезилиб ту-

¹ В. И. Зоҳидов. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида//Бобурнома, эслатилган нашр, 43-б.

рибди. Чунки бу ерда ҳам Бобур Мирзо адолат байроғи остида ҳаракат қилади. Сохталикка, кўзбўямачиликка йўл қўймагани ҳолда, мавжуд далил ва ҳолатларни таҳлил этади, шу асосда тегишли хулосаларга келади. Аммо санъат бобидаги сохталик, санъаткорнинг ўз шаънига мос тушмайдиган қилиқлар билан шуғулланиши Бобур Мирзони ранжитади ва бундай ҳаракатлар унинг чексиз ғазабини кўзгайди.

Ана ўшандай санъаткорларни у танқид қилади. Жумладан, мусиқанавозлардан Ҳасан Удийдаги салоҳият Бобур Мирзога маъқул. Бироқ бу созанданинг ноҳўя қилиқлари — ўзини арзитиши, турфа баҳоналарни пеш қилиши «Бобурнома» муаллифи танқидига учрайди. Бобур Мирзо у ҳақида ёзади: «Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалик чалиб, мазалик нималар айтур эди. Уднинг торларини якка қилиб, бу чалибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чалур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, тақаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда — ўқ ғалаба гарданига урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор, будур, филвоқиъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпроқ сазо керак» (245-б.).

«Бобурнома»да бир қатор мусиқа назариётчилари ҳақида ҳам самимий мулоҳазалар ўртага ташланади. «Яна мусаннифлардан Фулом Шоди эди... Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди». «Яна Мир Азу эди... Мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалик ишлари бор» (245-б.). «Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусайд эди. Куштигирликда худ саромад эди. Шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди. «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Куштигирлик била мунча хайсиятни жамъ қилмоқ ғаробати бор» (245-б.).

Мусиқа мусаннифларига Бобур Мирзо томонидан ажратилган жой ҳажм нуқтан назаридан катта эмас. Аммо мазмуни ва қамраб олган қирралари жиҳатидан ғоят салмоқлидир. Бошқача қилиб айтганда, ўша ихчам жумлаларда у ёки бу санъаткорнинг умри давомидаги фаолияти баҳоси берилган. Масалан, шундай гапни Паҳлавон Муҳаммадга берилган маълумот ҳақида бемалол айтиш мумкин. Чунки унча катта бўлмаган, жумладан, унинг мусиқа бобидаги салоҳияти ва ўзига хослик, шу соҳада эришган ютуғи ва қўшган янгиллиги,

инсон сифатидаги хулқ-атвори ва ҳоказолар жуда лўнда, аниқ, тушунарли баён этилган. Умуман, асар давомида Бобур Мирзонинг шундай баён йўлини танлаганлиги фоят мароқлидир.

«Бобурнома» саҳифаларидан XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда шаклланган мусаввирлик мактаби арбобларига доир маълумотлар ҳам жой олган. Муаллиф рассом ва хаттотлар хусусида кўп тўхталмайди. Аммо шу соҳа устозлари номини тилга олиш ва улар ҳақида айрим қайдларни баён қилиш билан Бобур Мирзо санъатнинг бу турига ҳам хайрихоҳ эканлигини маълум қилади. Айтиш лозимки, ўша саҳифаларда ҳам у ўз нуқтаи назарини ўзгартирмайди, аксинча, ривожлантиради. Еки фақат маълумот бериш билан қаноатланмай, балки бошқа масалаларда бўлганидай, ҳаққоният ва натижага қараб баҳо бериш тамойилига амал қилади. «Мусаввирлардан Беҳзод эди,—деб ёзади Бобур Мирзо,—мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале соқолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очмайду. Габғабини кўп улуғ тортаду. Соқоллик кишини яхши чеҳрали, кушойлик қиладу» (244-б.). «Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Ташъирни худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади...» (244-б.). «Хуш-навислардан агарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади нахс таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди» (244-б.).

«Бобурнома» парчаларида кўзга ташланадиган яна бир фазилат шундаки, муаллиф ноаниқликни маъқулламагани ҳолда, аниқ, ўйланган, ўлчанган мушоҳада юритиш йўлидан боради. Ана шу даъво исботи Султон Али Машҳадийга берилган маълумотда мужассам. Еки Бобур Мирзо ўқувчиларини Султон Али Машҳадийнинг кунлик зарурий машғулотидан хабардор қилади. Ихчам парчаларда диққатни тортадиган бундай ўринлар яна анчагина.

Аммо урғу бермасдан ўтишнинг иложи йўқ нуқталар ҳам кам эмас. Асар соҳиби Беҳзод ҳунарини унинг чизмалари каби нозик қадрлай олган. Кичик бир жумлада мусаввир санъатининг икки қирраси — ютуғи ва нуқсонини ўз ифодасини топади. Султон Али Машҳадийга доир мушоҳадаларда ҳам шундай назокат ва аниқлик кузатилади. Бобур Мирзодаги майин нигоҳ, ҳар бир ишорани ўз ўрнида қўллай олиш маҳорати ҳавас қи-

лишга сазовор. Асарнинг бундай саҳифалари бу бебаҳо маънавий хазина қимматини янада оширади.

«Бобурнома»да маданий ҳаёт талқини устида гап кетар экан, унда етакчи қайдларни адабиёт аҳлига доир мулоҳазалар ташкил этишини зўр қониқиш билан таъкидлашга жоиздир. «Бобурнома»нинг бу соҳадаги маълумотларини, энг аввало, икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчисини турли ижтимоий табақалардан чиққан ва шу соҳанинг фидойилари сифатида танилган ижодкорлар борасидаги гаплар ташкил этади. Иккинчи гуруҳга — аркони давлат вакилларидан таъби назми бўлганлар киради. Бобур Мирзонинг ижодкорлар ҳақидаги маълумотлари тарихийлик нуқтаи назаридан ҳаққоний ва ишончли бўлганлиги билан айрича эътиборга лойиқ.

Тўғри, унинг бу фикрлари баъзан бир ёқламаликдан, шахсий майл аралашувидан ҳам холи эмас. Улкан адиб қарашларидаги бундай жузъий нуқсонлар ўз вақтида ўзбек адабиётшунослигида пайдо бўлган ишларда қайд қилинган ва муносиб баҳо берилган эди¹. Лекин Бобурнинг дунёқарашида чегараланган ақидалар эмас, балки мавжуд турмушга, ҳаётга ва унинг гўзаллигига, инсон ва унинг фазилатларига қизиқиш, уларни қўллаш асосий ўринни эгаллар эди. Унинг лирикаси ҳам; «Бобурнома»си ҳам ва шуларда ифода этилган адабий-танқидий қарашлари ҳам шундай дунёқарашга асосланади. Шунинг учун Бобур Мирзонинг адабий-танқидий қарашлари бугунги адабиётшунослик талабларига тўла мос келади ва XV—XVI асрлар адабиётини ўрганишда етакчи ишончли манба бўла олади.

Бобур Мирзонинг Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати давридаги шуаро хусусидаги маълумотлари Алишер Навоийнинг табаррук номи билан ибтидо топади. «Бобурнома» муаллифи Алишер Навоий ҳақида нисбатан муфассалроқ тўхталган ва айтиш мумкинки, улуғ ўзбек шоирининг ҳаёт йўли, ижодиёти бобидаги асосий нуқталарни қамраб олишга эришган. Жумладан, Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқарога тегишлилиги, Хуросон

¹ Б. Н. Валихўжаев ўзининг «XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан» номли ишида Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг адабий-танқидий қарашлари устида ҳам батафсил тўхталади ва Шайбонийхон — Бобур, Муҳаммад Солиҳ — Бобур муносабатлари мисолида унинг қарашларида шахсий рақобат таъсири, тарафқашлик аломатлари борлигини кўрсатади. Қарагг://СамДУ, Асарлар, 138-нашр, 104-б.

давлати тизимида тутган мавқеи, табиати, санъат аҳлига ғамхўрлиги, оилавий ҳаёти ва вафоти сингари масалалар унинг ёзувларида аксини топади. Жумладан, Бобур Мирзо ёзади: «Яна Алишербек эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар... Самарқандга борди... Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур... Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай... Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламини тавре фард ва жарийда ўткарди... Мирзо (Султон Ҳусайн Бойқаро — Р. В.) билан кўришиб қўпқунча бир ҳолат бўлди, қўполмади, кўтариб элтдилар. Бир байти ҳасби ҳол воқиъ бўлубтур.

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилғайлар» (233-б.).

Биз бу ерда Бобур Мирзо берган маълумотларнинг Алишер Навоий шахсияти ва ижтимоий фаолиятига тааллуқли ўринларини кўчирдик. Айтиш керакки, Бобур Мирзонинг бу мушоҳадалари ихчам хулосалар бўлиб, уларга буюк шоирнинг юзлаб олижаноб ишлари асос бўлган. Бобур Мирзо Алишер Навоийнинг кичик замондоши сифатида ўша хайрли ишларнинг аксариятини эшитган, Ҳиротда унинг уйида яшаган пайтида кўрган ва юқоридаги хулосаларга келган. Шу парчада Бобур Мирзо зукколигини тасдиқ этувчи кичкина бир лавҳа диққатни ўзига тортади. У ҳам бўлса, Алишер Навоий табиатидаги нозик мижозлилик билан боғлиқдир. Гарчи Алишер Навоий ҳақида маълумот берувчи манбаларнинг аксарияти масаланинг бу томонига ишора қилсалар-да, Бобур Мирзочалик равшан ва чуқур тавсиф бермайдилар.

Бобур Мирзонинг донишмандлиги шундаки, Алишер Навоий табиати, феълү атворидаги ўша жиҳатни қайд этади, эл орасида юрган гапларга ҳам ишора қилади, уларнинг барчасини тўплаб, ақл ва адолат мезонидаан ўтказгач, қатъий ҳукмини ўртага ташлайди. Ўзининг ўртага ташлаган лўнда мушоҳадаси тасдиғи учун Бобур Мирзо Алишер Навоий фаолиятининг Ҳирот даврига эмас, балки унинг Самарқанддаги йилларига ишора қилади. Зотан, мантиқ ва одиллик ҳам шуни тақозо этарди.

Алишер Навоий Самарқандда оддийгина толиби илм бўлган чоғларида, ҳатто, ўз тирикчилигини зўрға тебратган бўлса-да, табиатида ўша нозиклик мавжуд эди. Модомики шундай экан, бу ҳолат на мансаб ва на бойлик, молу дунё билан боғлиқ, балки унинг қони ва жонига она сути билан еингган хусусиятдир.

Бобур Мирзо Алишер Навоий ижоди ҳақида батафсил маълумотлар келтирар экан фақат рўйхатни бериш билан кифояланмай, уларга ўз муносабати, нуқтан назарини ҳам билдиришга ҳаракат қилади. «Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас... Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлгонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқиъ бўлбтур. Ул жумладин иншоларини Мавлоно Абдураҳмон Жомийга тақлид қилибтур» (233-б.).

Биз бу ўринда атайлаб Бобур Мирзонинг танқидий фикрларини кўчирдик. Бобур Мирзо Алишер Навоийнинг «Хамса», «Хазойин ул-маоний» ва «Лисон ут-тайр» асарларини эътироф этади ҳамда уларнинг катта маҳорат меваси эканлигини тан олади. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мажолис ун-нафоис» каби бир қатор асарлари Заҳриддин Муҳаммад Бобурга «пастроқ» ва «сустроқ» бўлиб кўринади.

Назаримизда, масаланинг бу томонига қўшилиш қийин. Алишер Навоий қалами остидан чиққан барча асарларни бадий маҳорати ва ғоявий йўналиши жиҳатидан бир хил мезонда ўлчаш ва тенг қўйиш даъвосини мустасно қилгани ҳолда, кейинги асарларнинг камситилишига ҳам норозимиз. Шу ўринда яна бир нозик жиҳатни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади.

Алишер Навоий яратиб қолдирган маънавий мерос чинакамига катта хазина. Ундаги дуру жавоҳирлар миқдори ва қимматини аниқлаш бир кишининг қўлидан келадиган иш эмаслиги ўз-ўзидан аёндыр. Шу маънода Бобур Мирзо маълумотларига танқидий қараш зарур. Бобур Мирзо битта шахс бўлгани учун ҳам у Алишер Навоийнинг барча асарларини таҳлил этиш ва ҳолсона баҳолашга қодир эмаслиги ҳеч кимга сир эмас.

Бу ишнинг мураккаблигини бугунги навоийшунослик тажрибаси мисолида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирга қадар Алишер Навоий адабий меросини тадқиқ қилишга бағишланган ўнлаб докторлик ва юзлаб номзодлик тадқиқотларининг ёзилгани, ўнлаб илмий тўпламлар, элик-

лаб турли ҳажмдаги китобларнинг босилиб чиққанлигига қарамай, ҳали ҳам буюк мутафаккир ижодиётида ўрганилмаган, тадқиқотчисини кутаётган соҳалар жуда кўп.

Масаланинг бу жиҳати Бобур Мирзо олдида турган мушкулотни ҳисобга олиб, уни тўғри тушуниш зарурлигини кўрсатади. Яна Алишер Навоийнинг ўз мактубларини йиғиштириб, тўплам («Муншаот») тузганлиги Бобур Мирзога Абдурахмон Жомийга тақлиддай туюлади. Адабий жараёнда, даҳо санъаткорлар фаолиятида кўзга ташланадиган яхши, ижобий анъаналарни ўрганиш, давом эттириш шарафли иш. Бобур Мирзо ҳам тақлидни салбий маънода қўлламаган бўлиши мумкин.

Бобур Мирзо Алишер Навоийнинг адабий фаолияти хусусидаги гапларини давом эттирар экан, унинг «Мезон ул-авзон»и ҳақида ёзади: «Яна «Мезон ул-авзон» отлич аруз битибдур, бисёр мадхулдур. Йигирма тўрт рубой вазнида тўрт вазнда галат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзонида ҳам янгилибдур, арузга мутаважжиҳ бўлгон кишига маълум бўлғусидир» (233-б.). Бобур Мирзо «Бобурнома»да «Мезон ул-авзон»даги нуқсонларни қайд қилгани ҳолда, «Мухтасар»—«Рисолаи аруз» асарида бу ҳақда ҳеч нарса демайди. И. Ҳаққуловнинг рубой тадқиқига бағишланган махсус тадқиқотида эса негадир бу эътирозга эътибор қилинмайди¹.

Заҳириддин Бобурнинг «Мухтасар» асари устида махсус илмий кузатиш олиб борган ва уни нашрга тайёрлаган Саидбек Ҳасан «Бобурнома»даги маълумотларга қайтиб, у ҳақда ўз фикрини баён этади. «Фикрнамизча,—дейди Саидбек Ҳасан «Мухтасар»га ёзган сўзбошисида,—Бобур «Мезон ул-авзон»нинг хаттот томонидан янглиш кўчирилган нусхасидан фойдаланиб, кейинчалик эса мазкур рубой вазнларида нуқсонлар йўқлигини аниқлагач, бу ҳақда гапиришни лозим топмаган бўлиши керак» (10-б.).

Саидбек Ҳасаннинг бу фикрига қўшилса бўлади. Чунки шундай ҳолат юз бермаганида, Бобур Мирзо бу масалага қайтган ва ё ишора қилган бўлур эди. Али-

¹ Ибрагим Чариевич Хаккулов. Рубаи в узбекской классической литературе (Поэтика и история жанра), АКД.—Т., 1975, стр. 14—16. Тадқиқотчи шу саҳифаларда Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурнинг рубоилари устида тўхталади. «Мезон ул-авзон» тилга олинади, лекин «Бобурнома»даги гаплар негадир эслатилмади ва унга муносабат ҳам билдирилмайди.

шер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур муносабатлари ҳақидаги баҳсимизни яна бир эътирозли парчани келтириш билан якунлаймиз. «Бобурнома» соҳибни Алишер Навоийнинг зуллисонайн ижодкор эканлигини инобатга олиб, унинг форс-тожик тилидаги мероси ҳақида ёзади: «Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абъёти ёмон эмастур, вале аксар сушт ва фурудтур» (233-б.).

Заҳириддин Бобурнинг бу фикрларига муносабат билдиришдан аввал шу масалага тааллуқли айрим парчаларни кўздан кечирайлик. Алишер Навоийнинг ўзи «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ёзади: «Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ сухан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур (таъкид бизники — Р. В.) тартиб берибменким, олти мингдин абъёти адади кўпракдур...»¹. Форс-тожик адабиётининг тенги йўқ санъаткори Абдурахмон Жомий Алишер Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасида-сини мутолаа қилар экан, ундан олган завқ ва таассуротини назмга кўчиради. Мана, ўша сатрлар:

Чу ҳарфе чанд хондам з-он қасида,
Дили Хассонаш андар қайд дидам.
Дар он асно чу шуд чашми басират,
Кушода чумла дилҳо сайд дидам².

Форс-тожик адабиётининг зукко донишманди академик А. М. Мирзоев Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги мероси билан узоқ йиллар шуғулланди ва қимматли хулосаларга келди. «Шу тариқа,—дейди

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 14-жилд.—Т., 1967, 125-б.

² Жомий ва Навоий.—Т., Фан, 1966, 39-б. Шеърин парча нашрга тайёрловчи томонидан тубандагича таржима қилинади:

У қасидадан бир неча жойини ўқиб,
Хослар дилини унга боғланган кўрдим.
Шу аснода ҳушёрлик кўзи очилиб,
Ҳамма дилларни овланган кўрдим (130-б.).

Иккинчи мисранинг таржимаси ноқисдай кўринади. Фикримизча, Абдурахмон Жомий талмех санъатига мурожаат қилган ва мисрада қасидачилик донини берган араб шоири Хассон ибн Собитга ишора қилаётир. Мутаржим уни «хослар» тарзида беради. Абдурахмон Жомий сатрида эса ҳайрат кучли. Форс тилида битилган қасидадан юксак завқ олган улуг аллома ва пири комил сафдоши ҳамда муриди мисраларидан мутаассир бир ҳолатда: «Хассон дили топишини туйдим»,—дея муболагага ружу қилади.

А. М. Мирзоев «Навоий ва Ҳофиз» номли илмий мақола-сида, — Алишер Навоий фақат адабиётнинг буюк бир намояндаси — адабиёт ва санъат аҳлининг ҳомийси ҳамда XV асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг илм-адабиёт санъат тараққиётига қудратли асосчи бўлибгина қолмай, балки Абдурахмон Жомийдан кейин, XV аср форс-тожик ғазалчилигининг энг буюк вакилларида бири сифатида бизнинг адабиётимиз тарихидан ҳам муносиб ўрин олади»¹.

Алишер Навоийнинг фахрия руҳида ёзилган ўз қайдлари Нуриддин Абдурахмон Жомий ва академик А. М. Мирзоевлар баҳоси билан мутаносибдир. Шундай бўлишига қарамай, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги айрим асарларининггина ёмон эмаслигини таъкидлаб, уларнинг асосий қисмини бўш бадий яратмалар сифатида танқид қилади. Алишер Навоийнинг ўзи олти минг (ун икки минг мисрадан кўпроқ) байтдан зиёдроқ форс-тожик тилидаги асарларининг замон донишмандларига манзур бўлиб, улар таҳсинига сазоворлигини қайд этади. Унинг «Тухфат ул-афкор» фалсафий қасидаси буюк Жомийнинг юксак баҳосини олганлиги, ҳатто, рамзий совғалар (бўрк ва рўмол) билан тақдирлангани маълум. Абдурахмон Жомий қалб дафтарида Алишер Навоий меросига доир бундай самимий гапларни кўплаб учратиш мумкин.

А. М. Мирзоев Алишер Навоийнинг ўша тилдаги меросига суяниб, уни XV аср адабиётининг Абдурахмон Жомийдан кейинги буюк сиймоси тарзида қадрлайди. Фикримизча, «аксарият асарлари суст ва фуруд» бўлса, Алишер Навоий бу қадар тақдирга сазовор бўлмаган бўлур эди.

Яна айтилган мулоҳазаларимиз далили учун улуғ ўзбек шоирининг форс тилидаги ғазалларидан бирини назардан ўтказиш фойдадан холи бўлмайди. «Девони Фоний» Тошкент нашри биринчи китоби (Асарлар. 15 жилдлик. 5-жилд) бошланишида шундай ғазал жойлаштирилган. У улуғ шоирнинг «Мухтараъ» ғазаллари сирасига киради. Тўққиз байтдан таркиб топган анъанавий (тузилиши ва зоҳирий-шаклий белгиларига кўра) ғазал айрича фазилатларга эга эмас, балки асрлар

¹ А. М. Мирзоев. Навоий ва Ҳофиз//Навоий ва адабий таъсир масалалари.—Т., Фан, 1968, 62-б.

давомида шаклланган андозалар заминида вужудга келган. Аммо ғоявий йўналиши, бадияти нуқтаи назаридан Алишер Навоийнинг энг сара туркий ғазаллари қаторида туришга сазовор. Унда «суст ва фурудлик» аломатлари сезилмайди. «Юз эшитишдан бир кўриш афзал»,—дейди туркийда сўзлашувчи биродарларимиз. «Шунидан кай бувад монанди дидан»,—дейдилар форсигўйлар. Уша ҳикматларга амал қилиб, ғазал матнини келтирамиз:

Гули рўят, ки зоҳир гашта ранги ёсамин ўро,
Чи бошад к-аз ман гулранг сози оташин ўро.
Намедонам зи май шуд сурх чашми кофират ёхуд
Либоси ол пўшонди ба қатли аҳли дин ўро.
Маро ҳам гунчан дил бишкуфад чун он даҳан ҳаргаҳ
Зи хай шабнам чу биншинад ба гулзори жабин ўро.
Чу акси суратат дар бода зоҳир гашт натвонад,
Ба-дин сон обу ранге сохтан наққоши Чин ўро.
Ба мукнат чун Сулаймон аст пирӣ майфўрўш, инак
Зи ҳар хум оламе дигар шуда, зери нигин ўро.
Чу авчи рифъаташ аз осмон бигзашт, аз он маъни
Гадо гаштанд шоҳони ҳама рӯи замин ўро.
Баҳористони гетиро гуле эмин кучо ёбӣ,
Ки набвад сарсари боди хазон андар камин ўро.
Аз он дур афтад аз вай, к-аз барои чораи васлаш.
Макон таъин намояд зоҳиди хилватнишин ўро.
Даромад дар хароботи фано, эй дил, дигар Фонӣ,
Зи аҳли тавбаву тақво нагўи баъд аз ин ўро (30-б.).

Расмана ғазал ўз матлаиға эға. «Уро» радиф бўлиб, «ёсамин», «оташин», «дин», «жабин», «чин», «нигин», «замин», «камин», «хилватнишин», «аз ин» сўз ва жуғрофий атамалари оҳангдошликни (қофиядош сўзларни) тайин этган. Яна аниқроқ айтилса, одатий ғазаллар сингари матлаъ ўзаро қофияланиб, ундан кейинги тоқ мисралар очиқ ва жуфт қаторлар матлаъга. оҳангдош (а—а—б—а—в—а—г—а ва ҳоказо) бўлиб келган. Ғазал ўз мақтаиға эға. Хотимада анъанага биноан шоир таҳаллуси жойлаштирилади. Бутун ғазал бағрига муслмон олами шеърятини учун хос бўлган таомилдаги назмий аслаҳалар сочилган. Айримларигина айтилган жиҳатлар фақат кўчирганимиз ғазалга тегишли эмас. Улар бугунги кун ғазалиётида ҳам кўзга ташланади. Алишер Навоийга қадар ва унга ҳам хизмат қилган ғазалчиликнинг «ҳукмрон» андозалари ҳамон яшаётир. Тўла матни кўчирилган ғазал мавзу нуқтаи назаридан

ошиқона. Бугунги урфга кўра, сўраш мумкин: унда қандай ишқ ва кимнинг ишқи ҳақида гап боради?

Дарҳол жавоб айтишнинг қийинлигидан ташқари, аниқ ва рад этиш душвор, фикрни баён этиш ҳам тўғри бўлмас. Бунинг гувоҳлари эса аён. Тўлғоқ қийноқларидан жони ҳалқумига келган онани биринчи галда ким туғилиши (ўғил-ми, қизми?) эмас, тезроқ ва эсон-омон қутулиш, фарзанд тўрт мучасининг бутлиги қизиқтиради. Ҳаққий шеър ҳам менинг тасаввуримда ёзилмайди, балки ўзига муносиб изтироблари билан туғилади. Ёниқ юракнинг дардли нидоси тарзида дунёга келади. Ушандай шеърлар шўх жилғанинг югурик оқими мисол қуйилиб келади. Самовий иноят муяссар бўлган, дили билан тили бир, ростни ҳам, ёлғонни ҳам дадил айта оладиган, қўли ҳаромга майл кўрсатмайдиган инсонларгагина ундай умрбоқий шеърлар насиб қилади. Бундай мисралар салмоғини ярашиқли тошу тарозуда тортувчи ҳакам белгилайди. Шундан бўлса керак, ундай мисраларда ички эҳтирос, оҳанг, ногаҳоний мушоҳадалар собит туради.

Алишер Навоийнинг сеҳрли қалами туҳфа қилган асарлар ана шундай бетакрор жараённинг маънавий неъматларидир. Бас, мен унинг мисраларида илоҳий ишқни кўраман. Инсон тақдирининг ана ўша марҳаматдан ҳоли соҳилларини топиб бўлмайди. Тўғри, биз баъзан ўша жараёнларни турлича атаймиз. Аммо тўқнашув нуқтаси эса ягона. Ехуд покликка асосланувчи, инсоннинг вужуд-вужудини ўраб олган ишқ ҳақида гап кетар экан, ундай муҳаббатни тасниф қилишга зарурат қолмайди. Чунки ўша фазилатга чулганган маъшук «сидқу ёнишлари, покиза муҳаббати»нинг ўзи илоҳий мўъжиза бўлиб, «илоҳий ишқ — ҳаққий ишқ» мақомидадир (Фаридууддин Аттор. Илоҳийнома.—Т., 1993, 29-б.).

Айтилганлар матни кўчирилган ғазалга ҳам тегишли. Бир иккинчисини инкор этмайдиган ишқ талқини мисралар бағрига ҳарорат, шавқ олиб киради. Матлаъдаёқ шиддат, воқеа ва ҳолатларни зидлаштириш санъати — тазод яққол кўзга ташланади. Оҳангдошликни таъмин этган «ёсамин», «оташин» сўзлари табиатидан ўшандай қарама-қаршилик нафаси таралади. Мисраларда гўё гул ҳақида гап кетади. Аслида, гул маҳбубанинг сифатловчиси. Гул гул ҳажрида ёсаминга ўхшаб қолган. Яъни ранги заъфарон. Яшариш, яшнашдан кўра хазон, сўлиш майли баландроқ. Аммо ҳали умид учқунлари сўниб

битмаган. Гул — маъшуқ жисмига ҳарорат олиб киришининг иложи бор. Гулранг — қизил май унинг учун «оби ҳаёт» вазифасини ўтай олади. Шундай қилинганда, майгун лаблардан шароб (бўса) ҳадя этилганда, ёсамин рангли чехранинг «оташин» (шуъла рангли, қизил) қиёфага кириши ҳеч гап эмас.

Шу ўринда ҳаётний бир манзарага ишора борлигини ҳам айтиш жоиз. Майдан сархуш одамнинг жисмида ҳарорат кўтарилади ва бу ўзгариш унинг чехрасида ўз аксини топади. Юзлар қизариб, ёноқлар ял-ял товланади. Ёсаминни «оташин»га айлантирувчи омиллардан бири ана шудир. Айни ишора ғазал мисралари аро таносубни вужудга келтириш хизматини ҳам ўтайди. Матлаъда бошланган қизиллик ҳақидаги ишоралар кейинги байтларда ривожлантирилади. Ҳодиса ва воқеаларни ёнма-ён қўйиш санъати анча фаоллашади. Майдан қизариш ва ишқ изтиробларидан жисмида туғён кучли ошиқнинг руҳий кўринишлари юзлаштирилади. Мисралар зеби ва бўёғини қуюқлаштиришда тажоҳули орифин — билиб, билмасликка олиш санъати кўмакка келади. Шеър қаҳрамони хаёлан маъшуқа билан суҳбат қуради. Унинг жоду кўзлари (кофир кўзлар) қизиллиги сабабларини ўсмоқчилаб сўрайди: кўзларинг май ҳароратидан бу қадар қизардиларми? Ёхуд ошиқлар жони қасдини ўйлаб, уларга гулгун (ол) либос кийдирдингми? Аслида атрофда кечаётган воқеалар ошиқ учун у қадар нотаниш ҳам эмас.

Улуғ шоир маҳоратининг яна бир қиррасини таъкидлаш лозим. Мисралар узра ҳаёт ва бадий ҳақиқат мувозанати тенг тугилади. Ранг, ҳолат, таъкидлар ўртасида қилча ҳам зидлик аломатлари кўзга ташланмайди. Буни иккинчи байтдаги қизил либос, қон талашган кўзлар, лолагун шароб, қатл жараёнида оқадиган қон мисолида янада равшанроқ кўра оламиз. Тўртинчи мисрадаги «аҳли дин» ибораси муаллақ тургандай туюлади. Иккинчидан, унинг даҳрийлик билан алоқаси йўқ. Ҳар икки ҳолат ҳам мисра табиати учун тасодифий эмас. «Даҳрийлик» эса ўта нисбий тушунчадир. Ишқ жазава қилган жойда бошқариш жиловни ақл қўлидан чиқади. Мутасаввифлар таъбирича, ишқ ва ақл бир ўзанга сифмайди. Ишқ эса ўз пўртанаси билан гўзал. У бошқарилса, оҳорини йўқотади.

Юқорида таъкид этганимиз сингари ҳақиқий ишқ — илоҳий иноят. Унинг зийнати покликдир. Диннинг ҳам Оллоҳ ва покликдан ўзга илинжи бўлмайди. Равшан,

зоҳирдаги зиддият теран мушоҳададан ўтказилиши ва ҳар иккала ҳолат замиридаги якранглик пишиқ илғаниши лозим. Бундай ўринларда том маънодаги динга қаршилиқ хусусида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Улуф шоир шуурининг ана шундай ўта нозик ва гирдобли туйғулар исканжасида бўлишидан қатъи назар, ғазалнинг қурилиши билан алоқадор нуқталарга қатъий амал қилинади. Матлаъдан тараладиган ишқ нури мисралар узра мазмун занжирини ҳосил қилишда давом этади.

Шундай гапни иккинчи ва учинчи байтлар ўртасидаги узвийлик мисолида ҳам айтиш мумкин. Яна ўшаранг — қизил билан боғлиқ жараёнлар ўзгача жилода учинчи байтга кўчади. Дил — гул ғунчаси, ним очилган ғунча — маъшуқанинг митти оғизчаси, гулзор — унинг дилкаш чеҳраси, ял-ял товланувчи яноқлари. Шуларнинг барчаси бир байтдаги манзара. Уларнинг ҳар қайсиси ўз жойини топган ва мантиқий-ҳаётий мувозанат талабларига тўла мос бўлиб тушади. Таҳлил қилинаётган байтда гулзор ҳамда маъшуқа жисмининг юз қисмидаги ўзгаришлар тасвири ёнма-ён давом қилади. Ғунча ўз-ўзича очилмайди. Табиий таъсир — иссиқлик, тонг саҳарда тушган майин шудринг ўша жараённи тезлаштиради. Ошиқ жони қасдига қилич қайраган маъшуқа чеҳрасидаги руҳий жилолар ҳам таъсирсиз ўзгаришларга учрамайди. Ошиқнинг жисмида ҳижрон ва жамол изтироблари туфайли вужудга келган ҳолат — гулзордаги шабнамнинг ғунчага таъсирига қиёсланади. Ушалар маъшуқанинг чеҳрасида ним табассум индиради ва оғизча ним очилгандай бўлади. Мисралардаги «хай» — тер, «жабин» — манглай (мажозий маънода маҳбубанинг жамоли) сўзлари ҳам эътиборга муҳтож. Заифлашган ошиқ жисмини қоплаган тер маъшуқа чеҳрасининг қизиллиги — қувончига боисдир. Уларнинг замирида эса ишқ имтиҳонлари, шаҳват ҳирсидан холи муҳаббатнинг қалқиб юзага чиқиши ётади. Шу тариқа байтлар аро алоқамандлик шартига қатъий риоя қилинади.

Ғазалнинг бешинчи байтидан бошлаб мушоҳада майдони кенгайиб боради. Табиат кўрки, ундаги ўзгаришлар — «яшариш ва хазоннинг боискори — мўъжизавий куч. Оллоҳга тегишли ишоралар кўпроқ кўзга ташланади. Масаланинг бундай тус олиши мисраларни қон ва жон билан таъмин этган ишққа ҳам дахлдордир. Яъни ишқнинг илоҳий неъмат эканлигига айрича урғу берилади.

Айримларигина айтилган мураккаб табиий-руҳий

жараёнларнинг ўта нозик ва нафис ифодаси юксак маҳоратнинг самараси эканлиги шубҳа туғдирмайди. Шунингдек, «суст ва фуруд»лик учун бўшлиқ қолдирмайди, деб ўйлаймиз.

Хулоса, Алишер Навоийнинг «Девони Фоний»сида баъзан бадий маҳорат нуқтаи назаридан маромига етмаган ғазаллар борлигини инкор этмаган ҳолда, Бобур Мирзо ва унинг фикрига қўшилувчилар билан ҳам-фикр эмаслигимизни билдирмоқчимиз. Муаллиф «Бобурнома»да «бадий насрнинг анъанавий баландпарвоз услубидан воз кечиб, равшанлик, аниқлик, тозалик, сиқиклик, соддалик»¹ каби талабларга амал қилди. У XV асрнинг иккинчи ярмида адабий ҳаётнинг олдинги сафларида туриб, ўзбек ва форс-тожик адабиётининг тараққиётига салмоқли улуш қўшган ўнлаб қалам соҳибларининг номларини тилга олади, улар ҳақида қизиқарли мулоҳазаларини ёзиб қолдиради. Нуриддин Абдурахмон Жомий, Амир Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Мир Атоулло Ҳусайний, Мавлоно Осафий, Камолиддин Биноий, Сайфий Бухорий, Абдулло Хотифий, Мир Ҳусайн Муаммой, Мулло Муҳаммад Бадехший, Юсуф Бадий, Мавлоно Оҳий, Муҳаммад Солиҳ, Шоҳ Ҳусайн Комий, Мавлоно Аҳлий, Асириддин Ахсикатий, Бадриддин Ҳилолий, Ҳажрий каби шоирлар номларининг «Бобурнома»да учраши ҳам шундан далолатдир.

Бобур Мирзонинг рўйхатда номлари қайд этилган шоирларга тегишли келтирган далиллари, берган маълумот ва адабий-танқидий фикрлари яқраг эмас. Баъзи шоирлар ҳақида батафсил баҳс этгани ҳолда, айримларининг номлари ва уларга дахлдор битта-иккита кичик ишорани қайд этиш билан чекланади. Бобур Мирзонинг айрим шоирлар ҳақида қисқа тўхталишининг боиси, бизнингча, қўлида ишончли ҳужжатларнинг етарли миқдорда тўпланмаганлиги бўлиши мумкин. Кўпинча аниқлик ва одиллик тарафида турган Заҳириддин Бобур эшитганларига эмас, кўрган ва ўқиганларига

¹ Ҳомий Ёқубов. Заҳириддин Муҳаммад Бобур//Адабий мақолалар.—Т., 1970, 315-б. Муаллифнинг бу тадқиқоти, хусусан, унинг «Кириш», «Бобурнинг турмуши», «Бобурнома», «Бобур лирикаси» каби мақсадли қисмларга бўлиниши, ҳажми (273—333-б.) ва Мирзо Бобур ҳақида яхлит маълумот бера олинган мақолалар доирасидан чиқади ва рисола жанри билан рақобат қила олади.

таянгани туфайли нисбат тенгсизлиги пайдо бўлган бўлиши шак-шубҳасиздир.

Заҳиридин Муҳаммад Бобур Абдурахмон Жомийга баланд эътиқод, ихлос ва ҳурмат билан муносабатда бўлади. Уни Ҳирот шоирларининг «саромад ва сардаф-тари» тарзида қайд қилар экан, самимият руҳи уфуриб турган қалб сўзларини изҳор этади. «Ул жумладан бири Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеърӣ худ маълумдир. Муллонинг жаноби андин олийроқдур-ким, таърифқа эҳтиёжи бўлмай... (240-б.).

Бобур Мирзонинг Абдурахмон Жомий ҳақидаги ақидалари шулар билан хотималанмайди. Балки асарининг бошқа ўринларида ҳам устоз ижодкорнинг табаррук номини тилга олади, ундан чексиз ҳурматини дариф тутмайди. Жумладан, форс-тожик адабиётининг кўзга кўринган арбобларидан бири Абдулло Хотифийни ёдга олганда, унинг Абдурахмон Жомийга яқин қариндошлиги борлигини таъкидлаб ўтади. «Яна Абдуллоҳи маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, таҳаллуси «Хотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибдур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсига «Ҳафт манзар» от кўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибдур. Бу маснавийлардан «Лайли ва Мажнун» машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур» (243-б.).

Кўринадики, Заҳириддин Бобур Хотифий ижодиётининг етакчи қирраларини қамраб олишга интилган. Лекин хотимада яна бобурога услуб ғолиб келади, Хотифийдаги катта ижодий қобилиятдан кўз юмагани ҳолда, унинг шахсиятидаги латофатсизликни танқид қилади. Муҳим, Бобур Мирзо маълумотлари Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»даги қайдларига рост келади. Алишер Навоий ҳам Абдулло Хотифийдаги баландпарвозона юришни маъқул кўрмайди. «Агарчи зоҳир юзидин,—деб ёзади Алишер Навоий,—Ҳазрат Маҳдуми Нуранга ўзин қаробат тутар, аммо маъни юзидин бағоят йироқдур»¹. Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур маълумотлари деярли бир-бирига монанд. Фақат биргина маснавий номида тафовут бор. Алишер Навоий: ««Искандарнома» муқобаласида «Зафарнома» назмига машғул эрди»,—деб ёзади. Бобур Мирзо эса уни «Темурнома» тарзида келтиради. Алишер Навоий у ҳақда

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд.—Т., 1966, 76—78-б.

маълумот берганда, Абдулло Хотифий энди асарини ёзишга киришган экан. Заҳириддин Бобур эса бу шоир маснавийсини ниҳоясига етказганидан кейин уни кўрган бўлиши мумкин. Муаллиф эса ўз маснавийсини дастлаб «Зафарнома» деб атаган ва ижодий иш интиҳосида унинг номини ўзгартирган бўлса ажаб эмас. Чунки тожик адабиёти тарихига доир дарсликларда ҳам Абдулло Хотифий маснавийси «Темурнома» тарзида тилга олинди¹. Алқисса, ижодкор шахси, унинг хатти-ҳаракатига муносабат масаласида Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур қарашларининг бир-бирига ҳамоҳанглиги Абдулло Хотифийга берилган маълумотнома мисолида яна бир карра ёрқин намоён бўлади.

«Бобурнома»да Абдулғафур Лорий ҳақида маълумот берилганида унинг Абдурахмон Жомий билан муносабатлари, «Нафаҳот ул-унс» асарига «шарҳ йўсунлуқ бир нима битигани» эслатилади. Заҳириддин Бобурнинг Абдулғафур Лорий ҳақидаги фикрлари ҳам гоят қимматли. Чунки бу икки ижодкорнинг юзма-юз мулоқотлари воқе бўлган эди². «Бобурнома»даги далиллар Бобур Мирзонинг ижодкор шахси масаласига жиддий эътибор билан қаралганлигини кўрсатади. Ижод аҳли табиатида кўринадиган манманлик, кибру ҳаво, мақтанчоқлик, эзмалик сингари иллатларнинг кўриниши Заҳириддин Бобурга маъқул тушмаган ва шундай нуқсонни бўлганларни у шафқатсиз танқид остига олган. Жумладан, Абдулғафур Лорийдаги ана шундай ноҳўя ҳаракатлар Бобур Мирзони ранжитган ва «Бобурнома»да Лорий ҳақида тўхталар экан, Абдурахмон Жомий хизматида бўлган шахснинг бундай «бетаайюн ва бетакаллуф»лигидан, «ҳар кимни мулло десалар, анинг олдида жузв тортмоқтин ори йўқ»лигидан норозилигини ошкора ёзиб қолдиради.

Бадий асардаги сохталик, ижодкорнинг хушомадгўйлик билан шуғулланиши Бобур Мирзонинг ғазаб ва нафратини қўзғайдиган омиллардан бири эди. Шундай ҳаракатлар содир бўлганда, улуғ адиб чидаб туролма-

¹ Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. Асрҳои XIII—XV.—Душанбе: Маориф, 1977, саҳифаи 304.

² Бобурнома. 241-б. Бобур Мирзо: ««Нафаҳот»қа шарҳ йўсунлуқ бир нима битибдур»,—дейдики, унинг фикрида сал ноаниқлик бор. Аслида Абдулғафур Лорий «Нафаҳот ул-унс»га шарҳ ёзган эмас. Аксинча, Абдурахмон Жомий ҳақидаги хотираларини тартибга солиб, мустақил бир рисолача шаклида «Нафаҳот ул-унс» охирига илова қилган.

ган ва бадий ижод билан машғулликдай юксак иноят қадрига етмаган бетайин шахсларни тавсиз танқид қилган. Бобур Мирзонинг ўшандай «марҳаматига» сазовор бўлганлардан бири Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийдир. Жумладан, адиб ўз «Бобурнома»сида у ҳақда бундай деб ёзади: «Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди... Бир таснифи бор. «Мажолис ул-ушшоқ» отлиқ, Султон Ҳусайн Мирзонинг отига боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлгон ва бемаза, беадабона ҳарфлар битибдур... Нечук ким хили анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқликка мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур... Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «Лимуҳарририҳи»¹ битилибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арғун «Ҳизабрулло»га² мулаққаб (лақабини олди) бўлди» (238—239-б.).

Гарчи бизга асар матнини кўриш насиб этмаган бўлса-да, аммо Бобур Мирзо ақидаларига шерик бўлишимиз мумкин. Чунки Камолиддин Ҳусайн асари чиндан ҳам суст бўлмаганда, инсоф ва адолат мезонини деярли бузмаган адиб у ҳақда бу даражада жиддий мулоҳаза юритмаган бўлур эди. Айниқса, Камолиддин Ҳусайннинг хушомадгўёна хатти-ҳаракати Заҳриддин Бобурдаги нафратнинг шиддатли тус олишига сабаб бўлганлиги равшандир. Бобур Мирзонинг ижодкор шахсияти, унинг одоб-ахлоқи, юриш-туриши, ўзини тутishi, ҳаётда ва асар саҳифаларидаги феълу атвори каби бир туркум масалаларга доир қарашларини яна чуқурроқ очишда унинг Атоулло Ҳусайнийга берган маълумотномаси муҳим аҳамият касб этади. Заҳриддин Бобурга Атоулло Ҳусайний табиатидаги деярли барча фазилатлар маъқул. Айниқса, унинг араб тилини пишиққина билиши, қофияга доир битган «мазаликкина» форсий рисоласи Бобур Мирзо эътиборини жалб қилади. Хусусан, унинг «Бадоеъ ус-саноеъ» рисоласини «яхши битигани» Бобур Мирзони чексиз қувонтиради³ (241-б.).

¹ Лимуҳарририҳи — асар муаллифига тегишли шеърлар маъносини билдиради. Камолиддин Ҳусайннинг бундай нокамтарона ҳаракати Бобур Мирзога маъқул келмайди.

² Ҳизабрулло — Худонинг шери. Илоҳий ва афсонавий қаҳрамонларга бериладиган унвон.

³ Бобур Мирзо Атоулло Ҳусайний ҳақида гапирганда уни Мир Атоулло Машҳадий тарзида тилга олади. Алишер Навоий эса адибни нишопурлик сифатида эътироф этади. (14-жилд. 122-б.). Атоулло мероси ҳақида махсус илмий тадқиқот олиб

Ана шунча фазилат билан бирга Атоулло Ҳусайнийнинг қофияга доир рисоласи матнида камтарлик қилмагани, барча мисолларни ўз ижодиётидан келтириб, «чунонки, дар ин байти банда» дейиши «Бобурнома» муаллифини бироз ранжитади. Замондошлари асарларида кузатилган бундай нохуш таассурот уйғотувчи саҳифалар биринчи галда муаллифнинг ўз адабий тажрибаси учун ибрат бўлиб хизмат қилади. Табиат қонуниятида ажиб бир ҳолат кузатилади: энг гўзал бир яратманинг ёнида юракка қай даражададир дарз соладиган кемтиклик ҳам қаққайиб туради. Зоҳиру ботини бирдай бежирим ато этилган хилъатни топишни эса тасаввурга сиғдириш амримаҳол.

Бобур Мирзо феълү атворида ҳам ана ўша бир-бирига зид қутблар яққол сезилади. Бир қараганда, шерюрак, қатъияти баланд, чўрткесар, жаҳли бурни учида турган шахс, қай ўриндадир ўта мулойим ва художўй инсон қиёфасида назарга ташланади. Улимга буюрган одамани авф этади, пойи пиёда юриб, хотинига жилвдорлик қилади. Унинг табиатидаги шундай хос қирралар бадий ижод оламида ҳам сезилади. Атоулло Ҳусайнийга муносабатда адиб миждозининг ўта нозиклиги жазава қилган. Уша нозикфаҳмлиқнинг аҳамиятли томони шундаки, Бобур Мирзо ўз асарларида юрагига теккан нокамтарона худпарастликдан сақланишга ҳаракат қилади. Жумладан, Атоулло Ҳусайний рисоласидаги ўша йўналишдаги нуқсонларни Бобур Мирзо ўз «Мухтасар»ида ислоҳ қилади. Натижада «Мухтасар» аруз илми ҳақида мукамал маълумот бериш билан бирга, олтмишдан ортиқ шоир шеърларидан намуналарни жамғарганки, бундай услуб зикри ўтган асарнинг адабий-илмий қимматини оширади.

«Бобурнома» муаллифи XV асрнинг иккинчи ярмида бадий ижод бобида анча шуҳрат қозонган, бир ёки икки девонлари, маснавийларини шеърят мухлисларига манзур қилишга улгурган Камолиддин Биноий, Бадриддин Ҳилолий, Амир Шайхим Суҳайлий, Муҳам-

борган ва унинг «Бадоеъ ус-саноеъ» асарини нашрга тайёрлаган адабиётшунос Р. Мусулмонқулов Навоий ақидасига қўшилади. Унингча «Бобурнома»да саҳв кетган бўлиши керак. Қараиш: Атоулло Ҳусайний. «Бадоеъ ус-саноеъ». Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов. — Душанбе: Ирфон, 1974, саҳ. 4. Ғиёсиддин Хондамир ҳам «Мақорим ул-ахлоқ» асарияда Амир Бурҳониддин Атоуллох Нишопурий тараида тилга олади (—Т., 1967, 41-б.).

мад Солиҳ, Сайфий Бухорий каби ижодкорлар ҳақида кўламли ва муҳим маълумотларни ёзиб қолдиради¹.

Заҳириддин Бобурнинг Аҳмад Ҳожибек ва Мавлоно Осафийга доир ёзганлари ҳам катта илмий қиммат касб этади. «Бобурнома»дан ўқувчи Аҳмад Ҳожибекнинг насл-насаби, туғилган ери, машғулот, жамиятда тутган мавқеи, бадий ижодга алоқаси каби ранг-баранг саволларга жавоб топа олади. Шунингдек, Аҳмад Ҳожибек ва Алишер Навоий муносабатлари ҳам муаллиф ёдидан кўтарилмайди. Бу ҳақда ҳам мулоҳаза юритилади. Бобур Мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг ижодиётига қайтар экан, бундай деб ёзади: «Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллус қилур эди. Соҳиб девон эрди, шеъри ёмон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй мўхтасиб, имрўз зи ман даст бидор,
Иҳтисобам бикун он рўз ки ёби хушёр.

Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек билан бўлур эди» (77-б.). Бобур Мирзо Аҳмад Ҳожибек ҳаётининг сўнгги йиллари ҳақида ҳам ишончли мулоҳазалар билдиради. Айниқса, унинг «беиззатона» ўлдирилиши фожиасини афсус ва надомат билан эслайди. Айни чоқда Аҳмад Ҳожибекдаги бепарволик, сару сомонга қарамай юриш каби нуқсонларини ҳам кўрсатиб ўтади. Мавлоно Осафий Бобур Мирзо билан мулоқотда бўлиш бахтига муяссар бўлган ижодкорлардан. Шунинг учун ҳам Заҳириддин Бобурнинг бу истеъдод соҳиби хусусидаги баҳоси аниқлиги билан диққатга сазовордир. «Яна Осафий эди,—деб ёзади Бобур Мирзо китобида,—вазирзода учун «Осафий» тахаллус қилубтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебахрадур... Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибдур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди» (241—242-б.).

Кўринадики, Заҳириддин Бобур Осафий шеъриятининг шакл ва мазмунига (ранг ва маъни) ҳамда жан-

¹ «Бобурнома»нинг 236, 242 (Суҳайлий), 96, 326, 243—244 (Муҳаммад Солиҳ), 242 (Биной), 244 (Ҳилолий), 242—243- (Сайфий Бухорий) бетларида маълумот берилади. Сайфий ва Бобур муносабатларига доир яна қаранг: А. Мирзоев. Сайфиддин Бухорои ва мавқеи ўйлар таърихи адабиётни доираҳои ҳунарманди. «Сездаҳ мақола».—Душанбе: Ирфон, 1977, саҳ. 247—287; Б. Н. Валихўжаев. Дар бораи «Рисолаи арузи Сайфиддин Бухорои»//Асарҳои Университети давлатий Самарқанд, 1975, серияи нав, р. 262, саҳ. 1—12.

рий ранг-баранглиги масаласига алоҳида эътибор қилади. Бобур Мирзо маълумотларининг яна бир муҳим жиҳатини таъкидлаш жоиз. У Осафий ҳақида сўзлар экан, «агарчи ишқ ва ҳолдин бебахрадур» жумласини атайин келтиради. Кўчирмадаги «ишқ ва ҳол» эса диққатни тортади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, Бобур Мирзонинг тасаввуфга, унинг шоҳларидан бири—нақшбандияга муносабатини ойдинлаштиришда алоҳида аҳамият касб этади. XV—XVI асрларда пойтахти Ҳирот бўлган Хуросон давлати ҳудудларида нақшбандия тариқати катта нуфуз пайдо қилди. Шу даврда яшаб қалам тебратган ижод аҳлининг аксарияти мазкур фирқанинг аъзолари эдилар. Осафий ҳам айни муҳитда балогатга етди, Нуриддин Абдурахмон Жомий муборак нафасини туйгани ҳолда «ишқ ва ҳолдан бебахра» қолди. Унинг фаолиятидаги ана шу катта бўшлиқ Бобур Мирзога маъқул эмас. Мавзунинг кимгадир «ёқиш, ёқмаслиги»дан ҳам баланд турадиган ўша аҳамиятли жиҳати борки, уни илғамаслик, Бобур Мирзо армонини тушунмаслик билан баробардир. Ишқ ва дард шеърятнинг қўш қаноти. Ундан маҳрум сатрлар шуъласиз, тутаб ёнадиган оловга ўхшайди. Бундай олов атрофида тўпланганлар тафтан-бенашиб, кўзлари эса аччиқ тутундан ачишади, холос. Бағрида ишқ алангаси йўқ мисралар ҳам ўқувчига кутилган шеъринг лаззатни улашиш бахтидан бенашибдир. Фикримизча, шаффоф шеъринг туйғу соҳиби Бобур Мирзонинг майин ишораси замирида ана ўша жиҳатлар пинҳон ётади.

Фақат Осафий ҳақидагина эмас, балки бошқа бир гуруҳ шоирлар номини тилга олганда ҳам Бобур Мирзо улар кўпроқ қизиққан жанрлар ва девон тузган-тузмаганлиги масаласини диққат марказида тутати. Айрим мисолларга мурожаат қилайлик. «Яна Аҳлийдур, омийдур. Шеърлари ёмон эмас, девони ҳам бордур» (244-б.). «Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди... соҳиб девондур» (243-б.). «Яна Шоҳ Хусайн Комий эди. Муниги шеърлари ҳам ёмон эмас. Ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур» (244-б.). Маълум бўлаётирки, Бобур Мирзо ҳар учала шоир ижодиёти устида мулоҳаза юритганда, ихчамликка ва зарурий лаҳзаларга диққат қилади.

«Бобурнома» муаллифи Мавлоно Юсуф Бадиийнинг Фарғона вилоятдан эканлигини маълум қилиш билан бирга, унинг қасидагўйлигига урғу берса (243-б.), Мулло Муҳаммад Бадахший ва Мир Хусайн Муаммойларнинг адабий тажрибасида муаммо жанри билан машғул

лик устунлик қилгани ҳақида ёзади. «Бобурнома»да зикри ўтган қаламкашлар ҳақида ўқиймиз: «Яна Мир Ҳусайн Муаммой эди. Голибо муаммони онча ҳеч ким айтгон эмас. Ҳамиша авқоти (бу ўринда вақтнинг кўплиги маъносида — Р. В.) муаммо фикрига масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур» (243-б.). «Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Иш-камиштин — тур... шеъри бу мазкур бўлгон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибдур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хуш суҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамат қилиб эди» (244-б.).

Кўринадики, «Бобурнома» соҳиби деярли бутун асар давомида зариф адабиётшунос сифатида танлаган бош йўлини (ютуқларни кўриш ва нуқсонларни кўрсатиш) изчил давом эттиради. Бу ҳолат сўнгги икки мисолда янада равшанроқ кўзга ташланади. Мир Ҳусайн Муаммой тақдирининг фожиаларга тўлалаги (улар муаллифга маълум бўлиб, ўқувчи учун пинҳон) уни изтиробга солади. Аммо мулло Муҳаммад Бадахший тахаллусидан тортиб асарларигача Бобур Мирзо танқидига учрайди. Лекин Бадахший шахсиятидаги яхши томонлар ҳам унинг эътиборидан соқит қолмайди. Жумладан, Мулло Муҳаммаднинг хушеухбати Заҳириддин Бобурга манзур.

«Бобурнома»да таъби назми бўлган бир қатор темуррий шоҳ ва шахзодалар, вазиру вузароларнинг номлари ҳам зикр этилган. Юқорида кўрганимиз сингари бу ўринда ҳам Заҳириддин Бобур жиддият ва имкон қадар одиллик билан мавжуд адабий далилларни кўздан кечиради, уларга шахсий муносабатини билдиради. Чунончи, Умаршайх Мирзо, Ҳасан Яъқуббек, Кичик Мирзолар ҳақида Бобур Мирзо мулоҳаза юритар экан, уларнинг феълу атворидаги ўзига хос жиҳатларни кўрсатишга интилади. Масалан, Ҳасан Яъқуббекнинг «кичик кўнгуллуқ, яхши таъблиқ, чуст ва часпон»лигини эътироф этар экан (70—71-б.), Умаршайх Мирзонинг таъби назми бор»лиги, «вале шеърга парво қилмас»лигини кўрсатади (64-б.). Бобур Мирзонинг шахзодалардан Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ва Шоҳғариб Мирзолар ҳақидаги гаплари ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир. «Бобурнома» соҳиби Муҳаммад Ҳусайннинг таъби назми борлигини айтиб, ундан бир байт келтирса (225-б.), Шоҳғариб Мирзо ҳақида нисбатан кенгроқ тўхталади. «Яна Шоҳғариб Мирзо эди,—деб ёзади Бобур Мирзо ўша асарида,—букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, таъби хўб

эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анинг-дурким:

Дар гузар дидам парирӯе шудам девонааш,
Чист номи ў, кучо бошад надонам хонааш.

...Отасининг замонида ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади»¹ (224-б). Бу парчанинг қиммати шундаки, қайта-қайта таъкидланганидек, Бобур Мирзо учун на жой, на мавқе, на ҳусну чирой, балки шахснинг у ёки бу соҳа учун қилган хизмати, ўзига хос фазилату белгилари, маълум соҳага қўшган янгиллиги биринчи ўринда туради. Муаллиф ана шу талаблар доирасида у ёки бу санъаткор, шоир, тарихий шахсга баҳо беради. Ғарибий гарчи букри бўлса-да, «каломи марғуб». Бобур Мирзо учун ўша фазилат муҳим ва шунинг учун у ҳақда самимият билан мулоҳаза юритади.

«Бобурнома»нинг қатор саҳифаларида Султон Ҳусайн Бойқарога алоҳида ихлос ва муҳаббат билан муомалада бўлинади. Муаллиф у ҳақда билганларини китобхонлар билан баҳам кўради. Заҳириддин Бобурнинг Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати, юришлари, аркони давлат, насл-насаби, шажараси ҳақидаги ишончли маълумотлари XV аср тарихини ўрганишда муҳим манбадир. «Бобурнома» муаллифи Султон Ҳусайн Бойқаронинг шоирлик салоҳиятини кенг шарҳлайди. Жумладан, у ҳақда ўқиймиз: «...Таъби назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур. Вале Мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат билан улуг подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товўқ ҳам урушқа солур эди»² (222—223-б.). Келтирилган парчадан кўринадики, «Бобурнома» соҳиби Ҳусайн Бойқаро фаолиятига ҳар томонлама баҳо беришга эришган.

¹ Байт таржимаси асарда қуйидагича берилади: Гузарда бир парюзни кўриб, девона бўлдим, унинг исми нима, уйи қаерда эканини билмадим.

² Ҳусайн Бойқаро шеърларининг фақат бир вазндалиги ҳақидаги эътирозга унинг девонини нашрга тайёрлаб, сўзбоши билан таъминлаганлар негадир муносабат билдиришмайди. Қаранг: Ҳусайн Бойқаро. Девон, рисола—Т., 1968, 3—14-б.

Сарой муҳтида фаолият кўрсатган ҳоким, вазиру умаролардан бемаза шеър айтганлари, маддоҳлик билан шуғулланганлари ҳам кўзга ташланганки, Бобур Мирзо уларни аёвсиз танқид қилади. «Бобурнома»да шундай «мукофот»га лойиқ топилганлардан бири Мовароуннаҳр ҳукмрони Султон Маҳмуд Мирзо эди. Асарда у ҳақда ўқиймиз: «Султон Маҳмуд Мирзо... таъби назми бор эди. Девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмаган яхшироқдур. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди» (82-б.). Фикримизча, Бобур Мирзо совуқ муносабатининг илдизлари анча теран. Уларни фақат шеърият билан алоқадор билиш тўғри эмасдай кўринади. Бобур Мирзо нафратини кўзгатган омиллардан бири Султон Маҳмуд Мирзо феълдаги эътиқодсизлик, Хожа Ахрор Валий ҳазратларига беписандона муносабат эди. Ишқ ва эътиқоди йўқ кимсанинг каломи тузсиз овқатдай бемазадир. Султон Маҳмуд Мирзонинг баччабозлик, чоғирхўрликка ружуъ қилиши, ношаръий қилиқлари, зулму ситамга асосланган фаолияти мазаммат бойси эди. Ишқдан бебахра асар шавқу сўз, завқу изтироблардан йироқдир. Шундан бўлса керак, Султон Маҳмуд Мирзо ҳақида мулоҳаза борадиган саҳифаларда нохуш кайфият самараси яққол сезилиб туради.

«Мукофот»га сазовор кўрилганлардан бири Умар Шайх Мирзонинг мансабдорларидан Али Дарвеш эди. У ҳушомадгўйлик қилгани учун Бобур Мирзо томонидан аёвсиз танқид қилинади (72-б.). Рост гапни айтишда Бобур Мирзо вазиру умаро нарида турсин, ҳатто, отасини ҳам аямаган ва унинг табиатида мавжуд бўлган етишмовчиликларни очиқ-ойдин ёзиб қолдирган. Муаллифнинг бундай адолатли баён услуби маълумотларига бўлган ишонч ва ҳурматни таъмин этган асосий омиллардан биридир.

«Бобурнома»нинг 1525—1526 йиллар воқеалари тафсилотига аталган қисмларида, шунингдек, кейинги саҳифаларида ҳам таъби назми бўлган яна бир қатор шоҳу шаҳзодалар, амалдорлар, турли ижтимоий табақадан етишиб чиққан шоирлар номи эслатилади, улар фаолиятига донр айрим ишоралар йўл-йўлакай бўлса-да, ўртага ташланади. Хусусан, Шайх Абдул Воҳид, Шайх Зайн, Мулло Алихон, Турдибек, Хоксор, Байрамхон, Мирзохон (Байрамхоннинг ўғли), Хавофий, Фориғий, Фақирий, Мавлоно Юсуфи Табиб, зуллисонайн (туркий ва форсий) Сурх Вадёй, «Махзан ул-асрор» вазнида маснавий

айтган Мулло Бақоий ҳақида келтирилган «чимдим» маълумотлар фикримиз исботидир (322—323, 460—461-б.).

Кўриб ўтганимиз парча ва далиллардан аёнки, «Бобурнома» ўз муаллифи адабий-танқидий қарашларини ўрганишда бебаҳо далиллар бера олади. Шунингдек, унда ўнлаб форс-тожик, ўзбек тилида ҳамда ҳар икки тилда ижод қилиб, ўлмас асарлар яратиб қолдирган шоирлар ҳақида гоят аниқ ва зарур маълумотлар келтирилган. Масаланинг бу жиҳати «Бобурнома»нинг ўзбек ва тожик адабиётшунослиги учун XV—XVI аср биринчи ярми адабиёти тарихини ўрганишда муҳим манба сифатидаги қимматини оширади. Иккинчидан, бир қавм, бир қардош мақомидаги тожик ва ўзбек халқлари адабий биродарлиги нурли саҳифалари сифатида хизмат қилади¹.

БИЛГАСЕН ЭИ, ХУЖАСТА ФАРЗАНД

Бобур Мирзонинг илоҳиётга сидқу садоқати тасодифий эмас. Шундай хулосани унинг нақшбандияга эътиқоди хусусида ҳам айтиш мумкин. Ҳаёт ва тақдир чор-раҳаларида танг аҳволда қолган, руҳий ёхуд жисмоний жиҳатдан ночор ҳолатга тушган саркарда юзни самога буради, муножот ила ғайбий қудратдан мадад ва ривож тилайди. Муҳаммад қибласини топади, сидқий саждага тушади, пешанасини табаррук заминга теккизиб, жаноби расули акрамнинг марҳаматига умид боғлайди. Хожа Аҳрор Валий нуроний сиймосини кўз олдига келтираркан, ҳазрат башоратларининг кўмагига муштоқлигини маълум қилади. Шингил ёзувларим рўё ҳам, фолбинлик ҳам эмас. Айримлари азиз зотларнинг руҳий мадади ва ўзининг журъатли саъю ҳаракатлари туфайли шараф тожига муяссар бўлган ростгўй Бобур Мирзо қалами қолдирган битикларнинг кафолатидир. Юксак маънавий

¹ Таассуфли томони шундаки, профессор Х. Мирзозоданинг юқорида эслатилган дарслигида «Бобурнома», умуман, тилга олинмайди. Ҳарчи унда иншо этилган анчагина далиллар дарсликдан жой олган бўлса ҳам. Эҳтимол, муаллиф уларни XV аср ҳақида тасаввур пайдо қила олувчи бошқа ёднома ва тарихий манбалардан олгандир. Ҳарқалай, ўша рўйхатга «Бобурнома»ни киритиш, унинг бу давр маданий ҳаётини тадқиқ этишда муҳим манбалардан бири эканлигини қайд қилиш илм толиблари учун зиён эмас, кони фойда бўлур эди. Шундай йўл тутиш бу икки қондон халқ дўстлиги туйғуларини муайян адабий ҳужжатлар ёрдамида ёш авлод руҳига сингдиришда катта аҳамият касб этган бўлур эди.

хазина — «Бобурнома»ни варақлайман. 935 (1528) йил воқеалари бобурона танглик ила баён этилган. Бехос мана бу жумлаларга дуч келаман: «Сешанба кечаси Сафар ойининг йигирма еттисиди ҳазрат Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримга келди. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кетурдумким, агар ба манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасиди бурда»¹нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назмимнинг қабулига далили бўлғусидур» (418-б.).

Ҳиндистон мулкида учинчи мусулмон подшо Бобур Мирзо эди. Орзиқиб кутилган, катта машаққатлар эвазига қўлга киритилган бу тахт эса унга татимади. Иброҳим Лўдийнинг онаси ўғли хуни учун қасос олди.

¹ Бурда — арабча сўз бўлиб, қора бўздан (суфдан) тикилган яктак, Муҳаммад Мустафонинг табаррук устки кийимини англатади. «Бурда» «Қасиди Бурда» шаклида муайян бадий асарни билдиради. Масаланинг илдизлари VII аср араб адабиётига бориб тақалади. Бобур Мирзо ишорасида талмеҳ санъати амал қилади ва мантиқ ришталари бизни Муҳаммад алайҳиссалом фаолиятининг дастлабки босқичларига бошлайди. Араб адабиёти тарихига доир манбаларда қайд этилишича, тахминан 645 йилда вафот қилган шоир Каъб ибн Зухайр пайғамбарни ҳажв қилувчи бир шеър ёзиб тарқатади. Бундан даргазаб бўлган Худонинг расули шоирга нисбатан ўлим жазосини эълон қилади. Бундан кўрқувга тушган Каъб истиғфор йўлини тутади ва Муҳаммад Мустафони улуғловчи бир асар яратади. Мазкур мадҳия — қасида пайғамбарга манзур тушади ва миннатдорчилик рамзи сифатида кийиб юрганлари қора суф яктагини Каъбга ечиб беради. Шундан бу шеър «Қасиди бурда» номини олади. Иқтибосимиздаги ишора бу борадаги мулоҳазани яна давом эттиришимизни тақозо қилади. 1213—1295 йилларда яшаб фаолият кўрсатган араб шоири Шарафиддин Муҳаммад ибн Саъид Бусайра фалаж касалига чалинади. Хастилик азобини чекаётган шоир тушида жаноби расули акрамни кўради. Ҳазрат унга тасалли бериб, қора суф яктакларини ечиб, унинг устига ёпиб қўядилар. Уйғонган шоир тушини яхшиликка йўяди ва баланд руҳда пайғамбарни шарафловчи «Ал-кавокиб уд-дауррий фи мадҳи хайрил-барийя» («Юлдузлар каби беҳисоб маънавий инжулар соҳиби, пок, марҳаматли инсон мадҳи») сарлавлали қасидасини яратади. 7 қисм 163 байтдан таркиб топган қасида юксак бадий савияда эди. Асар шуҳрати билан ёнма-ён Бусайра ҳам шол касалидан фориғ бўлади. Бу асар шуҳратига шуҳрат кўшади ва мусулмон оламида «Қасиди бурда» номи билан доврў таратади. Мазкур қасидага 90 дан ортиқ шарҳлар ёзилган. Айрим давлатларда дафн маросимида шу қасиданинг ўқилиши ҳақида маълумотлар бор.

Ўғли саройида ошпазлик қилган Аҳмад Чошнигир (Бобур Мирзо ошхонасида ҳам хизматда бўлган ошпаз)ни қўлга олиб, подшо овқатига заҳар қўшишга кўндиради.

Бобур Мирзо умр гулини бемаврид хазон қилган ўша қировли изғирин ҳақида унинг ўзи ёзади: «...Заҳарни Аҳмад Чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонга соймай, табаққа солур... Ош тортарда бизнинг бедават бакавуллар гофил бўлурлар. Чийни устига юпқа нонни солур ва нон устига ул қоғоздаги заҳрнинг озроқ ярмини сепар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур... Бу ҳиндустоний заҳрлиқ ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим... Кўнглум барҳам уруб, қусаёздим... Обхонага бориб, қалин қусдим...» (376-б.). Уша мудҳиш воқеа давоми «Бобурнома»да аниқлик билан ўз ифодасини топади. Овқат жиддий тафтишдан ўтказилади, оғу солингани аниқланади. «Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен»,—дея шукрона қилади муаллиф. Хиёнатдан дарғазаб бўлган Бобур Мирзо жиноятчиларни қаттиқ жазолайди. Ваъда қилинган жавоҳирот жарангини эшитиш ҳеч кимга насиб этмайди.

Бироқ Бобур Мирзо жисмига оғу етказган асорат у билан бирга яшади ва ҳамиша ўзидан хабар бериб турди. Хожа Аҳрор асарига мурожаат олдидаги хасталик ҳам ўшандан бир лавҳадир. Жисмоний зарба улуг саркарда қалбига, руҳий оламига ҳам таъсир кўрсатди. Унинг вужудида илоҳий марҳаматдан умидворлик туйғуси янада теранроқ ин қурди. Хожага бўлган сидқу садоқати орта борди. Айтилганлар «Волидия»нинг тугилиши жараёнига дахлдор лавҳаларда ойдин намоён бўлади: «...Ушбу ният била... рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсуёйлик, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди, голибо бир кун тарк бўлди. Утган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой — қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била ҳазратнинг ҳимматидин панжшанба кунининг йигирма тўққузиде андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба кунини рабиул-аввал ойнининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоғ ихтитомига етти. Бир кун эллик икки байт айтилди» (418-б.). Бир кунда юз мисрадан зиёдроқ шеър айтиш Бобур Мирзо ижодий тажрибасида кам учрайдиган ҳодиса. Шундай мўъжизанинг юз бериши ҳам Хожа Аҳрор Валий номи билан боғлиқдир. Алқисса,

улуғ саркарда умрининг охирги йиллари таҳликали, пайдар-пай хасталиклар, руҳий тебранишлар ила ўтган бўлса-да, ижод бобида серунум бўлди.

Айниқса, илоҳиётга дахли бор бадий яратмалари ўша йилларда ёруғлик кўрди. Шундай гапни «Мубаййин» ҳақида ҳам айтиш жоиздир. Ушбу асарнинг ёзилиш санаси бобуршуносликда турлича талқин этилади. Жумладан, рус шарқшунос олимаси И. В. Стеблева мулоҳазасига кўра, асар 1521—1522 йиллар оралиғида яратилган¹. Ансориддин Иброҳимовнинг фикрича, асар 1522 йилда дунёга келади. Тадқиқотчи мавзуга доир мулоҳазаларини давом қилар экан, бундай деб ёзади: «...У Комронга таълим бериш мақсадида икки минг мисрадан иборат бир туркий шеърий китоб ёзади. Ушбу китобнинг номини Абулфазл ва Бадаюн «Мубаййин» («Тушунтириш») деб атаган. Шунинг учун бу китоб шу ном билан маълум ва машҳурдир»². А. Иброҳимов асарнинг турли сарчашмаларда «Дар фикҳи Мубаййин», «Фикҳи Бобурий», «Бобурнинг диний йўл-йўриқлари» ёхуд «Бобур хотиралари», «Мубаййин» тарзида учрашини ҳам таъкидлайди. Тадқиқотчи мулоҳазаларида айрим баҳсталаб нуқталар кўзга ташланади. Аввало, Бобур Мирзо ўз қалами остидан чиққан асарига аниқ ном қўйган экан, бошқа муаллифларнинг ишораларига таяниш учун зарурат бормикин? «Мубаййин»нинг бешинчи китоби — «Китоб ул-ҳаж» хотимасида ўқиймиз:

Чун баён эттим анда шаръийёт
Не ажаб гар дедим Мубаййин от³.

Фикримизча, асарнинг ўз номи бўла туриб, уни турлича талқин қилиш ўринсиздир.

А. Иброҳимовнинг қатъий ишончига биноан «Мубаййин» ёлғиз Комрон Мирзога бағишланган экан. Иқтибос олганимиз саҳифа ҳаволасидаги: «П. Қодировнинг «Юлдузли тунлари»да (375-б.) бу китоб Хумоюн учун битилган, деб қайд этилган», — тарзидаги таъкид ҳам ўшандай хулосага келиш учун асос беради. Мазкур кичик ноаниқликка равшанлик киритишда муаллифнинг ўзи кўмакка келади. «Мубаййин»нинг биринчи рисоласи — «Эътиқодиййа» муқаддима бобларидан биридаги қуйидаги сатрлар бу жиҳатдан аҳамиятлидир:

¹ И. В. Стеблева, Захриддин Мухаммад Бабур — поэт, прозаик, учёный, — Т., Фан, 1983, стр. 27.

² А. Иброҳимов, Бобурийлар мероси, — Т., 1993, 37-б.

³ Захриддин Мухаммад Бобур. Китоб ул-ҳаж, — Т., 1993, 39-б.

Дину донишда ҳар кун афзун бўл,
Давлату бахт ила Ҳумоюн бўл.
Комрон бўл жаҳонда, давлат кўр,
Юз туман обрўйу иззат кўр!¹

Кўринадики, мазкур парчада Бобур Мирзо ўзининг балоғат ёшидан улғайиб, оқ-қорани таниш поғонасида бўлган икки суюкли ўғлини ёшига мувофиқ кетма-кетликда тилга олаётир. Юқорида кўриб ўтганимиздек, бу улуг инсон бир қанча фарзандларини тупроққа топширди. Улар ичида бир нечаси ўғиллар эди. Аскаррий Мирзо ва Ҳиндол Мирзо (йўрғакда) кичик эдилар. Шундан бўлса керак, муаллиф икки ўғлини тилга олиш ва яратилажак асарини улар учун исломий дастур сифатида тавсия этиш билан қаноатланган кўринади.

Мунозарага сабаб бўлган муаммолардан яна бири асарнинг яратилиши санасидир. Мурожаат этганимиз юқоридаги икки муаллиф ўртага қўйган рақамлар ҳам мунозарали. Аниқроғи, улар Бобур Мирзо «Бобурнома»да таъкид этган йилларга рост келмайди. Асарнинг 932 (1525) йил воқеалари тафсилоти берилган саҳифаларида шундай жумлалар кўзга ташланади: «Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳар не хотирға етса эди, мутояба тариқи бида гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиқ ва зишт назм ҳам бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилғай ва дариф бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зухур этгай» (323-б.).

Равшан бўлаётирки, агар эслатганимиз асар 1521—1522 йилларда ниҳоясига етган бўлганда, бу ўринда уни яна бир карра эслашга зарурат қолмас эди. Иккинчидан, муаллиф «Мубаййин»га нисбатан сўзни келаси замон давом феъли шаклида қўлламаган бўлур эди. Алқисса, Бобур Мирзонинг ўз қафолатига таяниб, фикҳга доир ушбу асар 1525—1526 йилларда яқунланган дейиш мумкин.

Кўчирмамиздаги яна аҳамиятга молик нуқтани таъкидлашни истардик. Улуг адиб «Мубаййин»ни яратиш

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. *Эътиқодийна*. // Шарҳ элдузи, 1993, 1-сон, 138-б. Бундан кейин мазкур асарга тегишли парчаларнинг шу нашрдан олинганини инobatга олиб, матндан сўнг қавсда саҳифаларни кўрсатиш билан чекланамиз.

учун ўзини руҳий-маънавий жиҳатдан ҳам тайёрлаган кўринади. Акс ҳолда, Мулло Алихон билан бўлган мутоябада бадиҳатан айтилган байт таркибидаги сал ноҳўя сўзлар учун хижолат чекмаган ва ўз-ўзига танбеҳ бермаган бўлур эди.

«Эътиқодийна» «Мубаййин» таркибига кирувчи биринчи рисоладир. Асар анъанавий бошланма билан ибтидо топади. Бобур Мирзо устоз ва замондошлари сингари олам, одам, ижтимоий борлиқ, бутун мавжудотнинг яратувчиси, подшоси сифатида Оллоҳни билади.

Қодиру баркамол Тенгридур,
Қоҳиру зулжалол Тенгридур (137-б.).

Тангри таоло буюклиги ҳад-ҳудудсиздир. Айниқса инсон тақдирида ўша қудратнинг салобати ёрқинроқ кўзга ташланади. Ҳар не қилса, у қилур, ҳар не бўлса, у билур. Бобур Мирзонинг бу жабҳадаги лўнда хулосаси ана шундан иборат.

Асарда баъзи масалалар анча майдалашиб кетгандай туюлади. Хусусан, маълум ҳаётий тажрибаси бор, дунё ва илоҳий кароматлар бобида тасавури етилган инсонлар нигоҳида ўша «бачканаликлар» қабарикроқ назарга тушади. Масаланинг бундай кечишини муаллифнинг ўзи ҳам олдиндан ҳис этган ва шундан бўлса керак, ибтидодаёқ «Мубаййин»га қўл уришининг сабабларини ойдинлаштириб қўйган. Бобур Мирзонинг жиғарбандлари — Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо ва Қомрон Мирзолар юзада қалқиб кўринган воситалардир. Асар аслида ҳаёт эшикларини энди мустақил очишга шайланган ўспиринларга мўлжалланганлиги сир эмас. Шунингдек, фикҳдан етарли маълумоти бўлмаган мўмин-мусулмонлар ҳам ундан маънавий баҳра ола оладилар.

Яна бир гап. Шариатнинг фикҳ нигоҳидаги аҳкомлари ўта мураккаб ва улар моҳиятини дарров илғаш ҳаммага ҳам бирдай муяссар бўлмайди. Ундай фазилат нозикфаҳм фақиҳлардагина бўлади. Бобур Мирзо ана шундай зариф инсон эди. У ўзидаги ўша назокатни ҳам «яхшиликка» бахшида этиб, шарнати исломиянинг мусулмончилик беш рукнига доир талаботини шарҳлаш ва янги талқинни шеърда ифодалашга жазм қилди. Асарнинг бош сарлавҳаси — «Мубаййин»нинг «баён қилинган, изоҳ этилган, тушунтирилган, исботланган» сингари маъно жилоларига эга эканлиги ҳам бизнинг хулосамиз фойдасига хизмат қилади.

Шеърят дарсхонасининг кенглиги, мухлисларининг беҳисоблиги Бобур Мирзога қалам ушлатган сабаблардан яна бири бўлса ажаб эмас. Шеърят — бадий фикрлаш, майин туйғуларга эрк бериш, муддаони қиёсу санъатлар ўровида ўқувчига етказишдир. Айни уринишлар хотирани чархлашидан ташқари, ўқувчига яхшигина завқ ҳам беради. Кўринадики, Бобур Мирзо «бир ўқ билан бир неча қуённи нишонга олган» ва маррага беҳато етган.

«Эътиқодиййа» «Мубаййин» таркибидаги ихчам рисоладир. Атиги 570 сатрдан иборат манзума ислом биринчи шартининг анчагина маромига етган талқини тусини олган. Бобур Мирзо шеърятти дастлаб равонлиги, «бегона» сўзлардан имкон қадар халослиги билан диққатни тортади. Шоир услубидаги ана шундай ҳос жилони таҳлил қилинаётган асарда ҳам кузатиш мумкин. Тўғри, шарият қоидалари ифодасини арабий-форсий сўзлардан холи тасаввур қилиб бўлмайди. «Эътиқодиййа»да уларбор. Муаллифнинг моҳирлиги шундаки, ўша сўзлардан имкон қадар хасислик билан фойдаланади. Манзума матни бугунги китобхон учун анча мураккаб. Аммо саводини қуръонхонликдан бошлаган Бобур Мирзо замондошлари учун айтилган мушкулот анча камаяди.

Манзума ислом оламида шаклланган анъанага кўра «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» илоҳий жумласи ва Оллоҳнинг ҳамди (таърифи) билан бошланади. Асарда ихчамгина (6 байт) наът ҳам мавжуд. Бобнинг мўъжазлиги мушоҳада доирасининг кўламдорлигига путур ётказа олмаган. Бобур Мирзо ихчам ишора ва лавҳалар ёрдамида исломнинг шаклланиш тарихини хотирга олади, янги эътиқод элу элатлар руҳий оламига сингдирилгунча беҳад кўп кураш ва машаққатлар кечганлигидан ўқувчиларни хабардор қилади. Шоир мушоҳадалари дадил, мазмунан теран, ифода услуби содда, равон ва бўёқдор. Улар ортиқча пардоздан холи, табиий, халқона. Манзуманинг фикҳ сабоғидан етарли хабари бўлмаган «авом ўқувчиларга» мўлжалланган ҳам ўшандай майлини тақозо қилар эди.

Йўлчисиз йўлда ким бора олғай,
Борса аввал қадамда ўқ қолғай (138-б.).

Маснавий йўлида қофияланган байт (шу таъкид бутун асарга тегишли) яхши таассурот қолдиради. Мисралар таркибида тушунилиши қийин сўзлар деярли йўқ. Иккинчи сатрдаги «ўқ» сўзи озгина изохга муҳтож.

Авалло айтиш керак, Бобур Мирзо бу ёрдамчи сўзни хуш кўради ва кўп қўллайди. У, айниқса, «Бобурнома» да тез-тез кўзга ташланади. Туркий тилнинг ўз мулки бўлган «ўқ»нинг биринчи маъносидан (камон ўқи, милтиқ ўқи ва ҳоказо) ташқари, худди, аниқ, ҳамона, шул замон, гина, фақат сингари талқинлари ҳам мавжуд. Юқоридаги байтда «ўқ» «ҳамона»га тенг келади. Мисралар замирига халқнинг «юз ишчига бир бошчи» мақоли моҳирона сингдирилган.

«Китоб назмининг сабаби» сарлавҳаси остида келган йигирма байтлик бобчада шоирни асарни ёзишга ундаган ғоявий ният равшан ифодасини топади. Манзумани Бобур Мирзо фарзандларига илоҳий бир дастур сифатида ёзганлиги юқорида айтилган эди. Шунинг учун дастлабки мисралар жону жигарга пайванд фарзандларга мурожаат билан бошланади.

Асар ибтидосидаги бундай уриниш Шарқ халқлари адабиётининг анъанавий ифода услубларидан бири сифатида кўринади. Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳам ўзининг шоҳ асарларидан бири «Баҳористон»ни ўғли Зиёуддин Юсуф учун ўқиш китоби сифатида ёзган эди. Бундай уринишнинг икки мақсад йўлида хизмат қилиши аёнлашади. Биринчидан, ирсолу масал санъатини ҳосил қилиш орқали байт бўёқдорлиги — бадийяти таъмин этилади. Иккинчидан, жаноби расули акрамнинг тарқоқ ва кўп эътиқодлилик туфайли азият чекаётган қабилаларни ягона ислом байроғи остида бирлаштиришдаги йўлбошчилик фаолияти нозик ишораларда урғу билан таъкидланади. Байтнинг иккинчи мисрасини эса «муайян манзил сари бошланган ҳаракатда раҳнамо фаолияти тўхтаган ҳамона, олға интилиш бўлмайти» тарзида талқин қилиш мумкин. Наътнинг кейинги мисраларида ҳам йўл ва йўлбошчи ёнма-ён тўтилади ва кўчирганимиз байтдаги мазмун етарли бадий асосини топади. Бобур Мирзонинг Аҳмад — Муҳаммад бошлаган йўлнинг хавфу хатардан холи эканлиги хусусидаги майин ва рангин шамалари ҳам катта қизиқиш уйғотади. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин.

Бироқ асл моҳиятга қайтиш учун шу икки адабий далил кифоя. Фикримизча, бағишлов ижодкорларнинг баланд парвози учун тўсиқ бўлолмаган. Муаллифлар тафаккуридаги зарофат, шахсиятдан умум манфаатини устун қўйиш, сўз қадрини улуғлаш, унинг илоҳий қудратига озор етказмаслик, бадий каломнинг ижтимоий-тарбиявий моҳиятини пасайтирмаслик сингари талаб-

ларнинг бекаму кўст ижроси кўзга ташланади. Эслатганимиз асарларнинг яшовчанлиги ва жаҳоний шуҳрати фикримизнинг далилидир.

Шунингдек, «Эътиқодийъа» бошида келган мана бу сатрлар ҳам юқорида айтганимиз мулоҳазалар фойдасига хизмат қилади:

Масъалаларки, ул зарур эрди,
Билмасанг динингга қусур эрди.
Етти кўнглумгаким, йиғиштурсам,
Назм тартибида сиғиштурсам.
Бебақо дунё иши саҳлдурур,
Дин ишин қилғай улки, аҳлдурур (138-6.).

Равшанки, муаллиф динга зиён етказишнинг олдини олиш учун ҳиммат камарини боғлайди, бақосиз дунёда инсон қисқа умрининг ҳайф кетмаслиги чораларини кўради. Бобур Мирзо учун ана ўша йўлдаги улкан қадам норасида ва авом миллатдошларни дину диёнатга даъват этиш, уларга сабоқ бериш, иймонга ундашга тенгдир. Иймон-эътиқоди бутун инсон эса ҳаромдан иймананди, охират азобларига дучор бўлмаслик тадориқини кўради. Ушандагина дин иши қусурга юзма-юз келмайди. Алқисса, парчадаги ишоралар танҳоликдан умумийликка, хусусийликдан ижтимоийликка ўсиб чиқади, одам дарди олам ташвишига айланади. Шоир шунча катта гапни оддий, равоғ, рангин ифодалашга муяссар бўлган.

Асардаги яна бир кичик зоҳирий белгини айтиш жоиз. Ҳажман унча катта бўлмаган манзумада қирқдан зиёд сарлавҳага дуч келинади. Ҳар бир сарлавҳа эса ўзига хос ихчам шарҳларни эслатади. Бундай услубий жило асар учун иллатми ёхуд фазилат? Фикримизча, олдиндан белгилаб олинган дарсхона (ёшлар ва авом), шунингдек, шариат аҳкомларининг назмий талқини ўшандай бадий жилони тақозо қилар эди. Яъни аниқликка интилиш ва ҳар бир шаръий талабни ажратиб, таъкидлаб кўрсатиш ўқувчини чалкашликдан асрашга хизмат қилади. Шоир томонидан ишга солинган бундай баён йўли олқишга сазовордир.

Бобур Мирзо тасавурида калимаи шаҳодат ва иймон эгизак тушунчалар. Шундан бўлса керак, у ислом руқнлари бошида иймонни кўяди. «Эътиқодийъа»да беш таянч устун қўйидаги изчилликда саналади:

Бир иймондуру иккинчи салот,
Бу иккидин кейин учунчи закот.

Рамазон рўзаси-йу ҳаж ўтамак,
Фарзи айн ўлди ушбу беш бешак (138-6.).

Мана шундан кейин иймоннинг тўла тавсифига ўтилади. Бобур Мирзонинг аини мавзуга доир қарашларини кашфиёт мақомида баҳолаш хато бўлур эди. Уларни фикҳни пухта ўзлаштирган ҳуқуқшуноснинг аслият мазмунига озор етказмай қилган равон талқинлари тарзида баҳолаш тўғрироқдир. Исломий шариятга доир дастурий асарлардаги иймоннинг олти зарурий шартига биноан шоир тавсифи Худога иймон келтириш, Унинг яктолигини таъкидлаш билан бошланади. «Аввал иймон Худога келтургил»,— дейди муаллиф. Сўнгра, Унинг малойикалари, китоблари, анбиёю пайғамбарлари, қиёмат кунининг барҳақлиги, инсон бошига тушадиган барча яхши ва ёмоннинг Маъбуди қудрат амрида эканлиги бир-бир сәналади. Ана шуларни тан оладиган инсонгина иймонлидир.

Масала анча равшанлашиб қолди. Бобур Мирзонинг айтмишлари ўша илоҳий Китоб Қуръон чашмасидан оқиб келади. Ҳали ўспиринлик йилларидаёқ ихлосли қуръонхон бўлган саркарда сурайи «Фотиҳа»дан ибтидо топиб, қолган саҳифаларда мукамал ифодасини топган ибратларда кўрсатилган ўша бош ғоядан бекаму кўст хабардор эди. Йиллар давомида сайқалланган тажрибадан аён: билим ва илҳом бирлашган нуқтада ширин самар етилади. «Эътиқодийъа» саҳифалари кузатилар экан, бобурона заковат, фарзоналик, ҳар бир сўзни ўрнида қўллаш, фикҳдонлик фазилатлари ёрқин кўзга ташланади. Манзума аслида калимаи таййиба ва калимайи шаҳодат талқинига бағишланган. Шундай бўлишига қарамай, муаллиф иймонга шарҳ беради. Иймонли мўминлар уни фақат тилда эмас, балки дилдан зикр қилиш орқали Оллоҳ иноят этган тўғри йўлдан озмасликка саъй-ҳаракат қиладилар. Иймони бутун инсон эса қалтис ишлардан, ҳаромдан, сохта шухратдан ҳазар қилади.

Бобур Мирзо кўнглидан ҳам юқорида айримлари айтилган лавҳаларнинг кечганлиги тайин. «Эътиқодийъа» саҳифалари қатъий ишончимизга кафилдир. Асарга қўйилган сарлавҳаларданоқ бу ҳолат кўзга ташланади. Мисол учун «Олти муъман бихнинг зикри»— мўмин, иймонли бўлишнинг (иймоннинг) олти асоси, «теран томири»ни олиб кўрайлик. Ихчам насрий сарлавҳаларда унинг остида келадиган мазмуннинг лўнда тажассуми

берилишидан ташқари, унда дурустгина тасвирийлик ҳам кўзга ташланади. Шундай уриниш юқоридаги жумлада кузатилади. Адиб бундай ютуққа сўз танлашдаги маҳорат орқали муяссар бўлган. Кўчирганимиз тўрт сўз-ли сарлавҳанинг бир калимаси рақамни (олти) билдириб келаётир. «Бих» форсий сўз негиз, томир маъноларини англатади. Араб тилидан исломий эътиқод туфайли ўзлашган «муъмин ва муъман» сўзлари эса кўп маънолидир. Уларда иймонли, ишонувчи, тил билан иқрор ва қалбан тасдиқловчи сингари маъно қирралари мавжуд. «Зикр» арабий сўз. Мазкур калом илоҳиёт ва тасаввуфнинг ўз мулки. Ҳар икки маънавий хазинада зикр ва Худо ёнма-ён туради. Унинг «Навойи асарлари луғати»да берилган «сўзлаш, тилга олиш, баён этиш каби талқинлари (252-б.) бирмунча теранлаштиришга муҳтождай кўринади. Бу жиҳатдан «Фарҳанги забони тоҷик»даги талқин эътиборга лойиқдир. Ушбу луғатда юқоридagi шарҳга илова тарзида яна бир қатор мароқли талқинларга ҳам дуч келамиз: «нимадир ё кимдир ҳақида айтиш ёхуд ёзиш; овоза, шуҳрат; ниманингдир рўйхати; дуо, Худонинг номи такрорланадиган дуо вирд — тилдан тушурмай такрорлаш» (1-жилд, 150-б.). Бобур Мирзо «зикр»ни кейинги бой талқинда қўллаган. Чунки иймонга дахлдор шартлар бир айтиб қуйилади-ган каломлар эмас. Уларни ҳар доим ва ҳар ерда дилдан чиқармаслик, тилдан тушурмай айтиб юриш ҳар бир муъминнинг олдида кўндаланг турадиган фарзидир.

Юқорида кўриб ўтганимиз жиддий «тайёргарлик» жараёнидан сўнг манзума муаллифи асосий муддаога кўчади. «Аввалги муъман бихнинг шарҳи» сарлавҳаси ўқувчига шоирнинг кейинги режасидан хабар беради. Мазкур саҳифаларда калимайи таййиба тилга олинади ва унинг таркибидаги илоҳий каломларга (Ла илаҳа иллаллаҳу Муҳаммадур расуллуллаҳ) бирин-бирин бафуржа шеърий шарҳ берилади. Манзуманинг Худонинг сифатлари талқинига бағишланган парчалари ҳам катта қизиқиш уйғотади. Уша мисраларда Парвардигори кайримнинг ҳар бир сифати алоҳида ургу билан, рангин, равон бадий ифодасини топади.

Муаллиф сарлавҳадан бошланадиган илоҳий мантиқ риштасини изчил тортгани ҳолда қаламга олинаётган масалаларнинг заминий жилоларини ёритишни ҳам эсдан чиқармайди. Шоирнинг ана шу кичик услубий уриниши асарнинг тарбиявий қимматини анча баландлатиб қўяди. Мана, бир мисол:

Тоғда тош, тузда қум ададларини,
Анга зоҳирдурур, билур борини (139-б.).

Байт Оллоҳнинг илм соҳиби сифати шарҳига доир саҳифасидан олинди. Воқеан, тасвирдаги масалаларни билиш бирон-бир олимнинг қўлидан келмайди. Бобур Мирзонинг қатъий ишончига кўра, бундай мўъжиза «оламул-ғайб»нинг тасарруфидадир. Бунга ширк келтириб бўлмайди.

Бироқ дунё ва унинг асрорини Худонинг сифатларини ўзлаштириш орқали, илм йўли билан идрок қилиш мумкин, деган ғоянинг шеърхон шуурига сингиб бориши тайиндир. Бундай ўринлар илоҳий асарга дунёвий руҳ бағишлайди, унинг ахлоқий-маънавий моҳиятини оширишга хизмат қилади.

Бобур Мирзонинг пайғамбарлар, илоҳий китоблар, самовий марҳаматга муяссар бўлган расуллар силсила-сида жаноби расули акрамнинг мавқеи, афзалликлари, меърож кечаси билан алоқадор чимдим тафсилотларнинг бўёқдор ифодалашга уриниши ҳам катта қизиқиш уйғотади. Рисоланинг охират-қиёмат, «сўроқчи фаришта» — Мункар-накир, жаннат, дўзах, аросат, пули сиротга доир саҳифалари ҳам илоҳий-тарбиявий моҳияти билан диққатни тортади. Халқда «бир нўхат учун бир ҳовуз сувни ичмоқ» деган тағдор ҳикмат бор. Айни донишмандлик шодаси «Эътиқодиййа»дай маҳорат билан ёзилган асарлар учун айтилгандай туюлади кишига. Негаки, муаллиф биргина сўз — иймон, унинг кенгроқ ифодаси — калимаи шаҳодат баҳонаси билан деярли барча ислом шариасти аҳкомлари бўйлаб сайр қилади, уларга комил мусулмон нигоҳи билан муносабат билдиради.

Асарда ислом тарихига доир лавҳаларни ҳам учратамиз. Муҳаммад Мустафодан кейин шаклланган халифат, унинг бошида турган Абу Бакр Сиддиқ, Усмон, Умар ва Ҳазрати Алиларнинг исломни мустаҳкамлаш ҳамда тарқатиш йўлидаги улкан хизматларига лўнда, асосли баҳо берилади. Шоирнинг дин тарихидаги имомлар, айниқса Абу Ҳанифа, Нуъмон, Шофиъ, Молик, Имом Аҳмад ҳақидаги битиклари ибратлидир. Мовароуннаҳр аҳли учун иқтидо йўли Абу Ҳанифанинг шаръий аҳкомлари эканлиги алоҳида урғу билан сатрлар мағзига сингдирилган.

Асар интиҳосида яхшиликка майл баландлик қилади. Яъни Бобур Мирзо барча ёзганларидан якуний ху-

лоса чиқариш йўлини тутади, ўқувчисини фикрлашга ундайди:

Яна билгил ҳалол, ҳақни ҳалол,
Бил ҳаромини ҳам ҳарому вубол (143-б.).

Сатрлар мағзида катта кашфиёт кузатилмайди. Муаллиф ўшандай даъво билан қалам ушламайди ҳам. Бироқ ана шу оддий ифодаларда ҳаёт аталмиш сару сомони кўзга ярқ этиб ташланмайдиган тубсиз уммоннинг оқибат ул-амр — сўнгги қирғоғи назарга ташланади. Инсоннинг ибрат ва имтиҳон дунёсига келиб-кетиш мазмуни яна бир карра бобурога тажассумини топган. «Эътиқодиййа» хотимасидан китобхон шоирнинг келажак режаларидан ҳам хабардор бўлади.

Тенгри тавфиқи бўлса дей барини,
Кўрсатай анда ҳар амал ерини (143-б.).

Бобур Мирзога ана шу ижодий ниятини рўёбга чиқариш насиб этди. Орадан кўп муддат кечмай, «Мубаййин» таркибидаги иккинчи рисола — «Китоб ус-салот» ҳам рўшнолик кўрди. Ушбу манзума биринчи рисолага нисбатан анча катта. Насрий дуоларни мустасно қилганда, «Китоб ус-салот» 1850 мисрадан ташкил топган¹. Айни асар ҳам ўз муаллифининг катта фақиҳ эканлигидан шаҳодат беради. Бобур Мирзо таҳорат ва намоз таснифу шарҳларига шу қадар чуқур киришиб кетадики, унинг дақиқ назаридан бирон-бир кичик нуқта қочиб қутула олмайди. «Китоб ус-салот»дан ўрин олган 65 сарлавҳа ҳам ана ўша билимдонликнинг ҳосиласидир.

«КИТОБ УЛ-ҲАЖ» — МУСЛИМЛИК ҲУЖЖАТИ

Заҳриддин Бобур асарлари рўйхатида биз сарлавҳада таъкид этганимиз номнинг йўқлиги сезгир ўқувчиларни таажжубга солиши тайин. Дарҳақиқат, «Китоб ул-ҳаж» мустақил асар сифатида ҳеч ерда эсланмайди. У «Мубаййин» таркибида яшаб келади. Заҳриддин Бобур бошқа ноёб фазилатлари қаторида комил мусулмон ҳам эди. Бу зоти бокарам шахси атрофида қизгин «жанг»лар давом этган қизил мафкура ҳукмронлиги замонида унинг динга муносабати ва илоҳиётга доир асарлари хусусида гапириш имкониятлари чекланган

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Китоб ус-салот.—Т., 1993.

эди. Ватанимиз мустақиллиги туфайли вужудга келган дориламон вазият шарофати билан ҳамма нарсани ўз номи билан аташ мумкин бўлди. Шундан руҳланган бобуршунос олим, филология фанлари доктори Саидбек Ҳасанов «Китоб ул-ҳаж»ни нашр эттирди (—Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993).

Юқорида таъкидлаганимиздек, «Мубаййин» беш қисм ёхуд китобдан тузилган бўлиб, «Китоб ул-ҳаж» унинг охиригидир. Асарнинг ҳар бир китоби мусулмончиликнинг бир рукни шарҳига бағишланган. Маълумингизки, мусулмон унвонига сазовор бўлмоқ учун унинг калимайи шаҳодат [Оллоҳдан ўзга илоҳ, ибодат қилишга лойиқ зот йўқлигига ва Муҳаммад (алайҳиссалом) Оллоҳ таолонинг бандаси (тўғри йўлни кўрсатиш учун юборилган) элчиси эканига гувоҳлик бераман], намоз, рўза, закот ва ҳаж каби рукнларини бажармоқ шарт. Ушалардан тўрттаси фарз (зарурий), бешинчиси — ҳаж эса жисмоний ва иқтисодий омилларга узвий боғлиқдир. Исломда адолат кучли. Унинг барча фарзу суннатлари инсон ва унинг шарафини ҳимоя қилиш, жисмоний ҳамда маънавий камолотини таъминлашга қаратилган, жоҳилларгина ана шу меъёрни бузишлари, мажбурийликка урғу беришлари мумкин. Зикри ўтган жиҳатлар тақозосига кўра саломатлиги йўл азобларига дош берадиган, маблағи етарли (онланинг зарурий эҳтиёжларига зид бўлмаган) муслиму муслималаргина Каъба тавофини адо этадилар. Ҳаж жараёнининг дастурий жиҳатлари Қуръонни карим «Бақара» сурасининг ўнта ва «Ҳаж» сурасининг ўн иккита ояти каримасида етарли ифодасини топган.

Заҳрирддин Муҳаммад Бобур асари учун ўша оятни карималар ва шарийати исломиянинг кўрсатмалари асос бўлиб хизмат қилган. Шоир таянч манбалар доирасида ифодали мулоҳаза юритишга ҳаракат қилган. «Китоб ул-ҳаж» «Муқаддима» ва «Хотима»дан ташқари, ўн саккиз бобчадан ташкил топган. Бобларнинг ҳажми уларнинг мақсад ва вазифасига кўра турличадир. Масалан, «Ҳаж адоси вужухининг (тарз, равиш, усул) баёни» атиги тўрт сатрдан иборат бўлса, «Тафсил бида ҳаж аъмолининг баёни» ўн тўрт саҳифани ташкил қилади. Кейинги боб ўз салмоғига кўра асарнинг бошқа бўлаклари ичида етакчидир.

«Китоб ул-ҳаж»да назму наср қоришиқ келади. Ҳажнинг турли жараёнларига тегишли муаллиф шарҳлари шеърда ифодасини топади. Уша амалларни бажар-

риш пайтида ўқилиши лозим бўлган дуолар аслиятда, яъни араб тилида ва сочмада берилади. Асар ифода услубидаги бундай ўринлар уни халқ оғзаки ижоди дostonларига яқинлаштиради. Алишер Навоийнинг «Сирож ул-муслимин» асарида бўлганидек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам асосий эътиборни фикрий тиниқлик ва баён соддалигига қаратади. Зеро, мазкур асарларнинг табиати юксак бадиият, мажозлар ичра мажозни ҳазм қила олмайди. Улар кенг китобхонлар оммасига — муслиму муслималар мутолаасига мўлжалланган.

Айтилганлар қаторида «Китоб ул-ҳаж»да арабий сўзлар қалашиб келганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Улардан аксарияти ҳаж жараёнларининг атамаларидир. Эҳтимол, ёшлигидаёқ илоҳиётдан сабоқ олган Бобур Мирзо замондошлари учун улар қийинлик қилмас. Аммо ўшандай маънавий неъматдан бебаҳра қолган бугунги аксарият китобхон учун улар анча қийинлик қилади. Масаланинг шу жиҳатини зукколик ила инobatга олган ноширлар саҳифалар пастида тушунлиши мушкул бўлган арабий сўз ва атамалар изoҳини бериб борадилар.

Ўз даврининг олий табақадаги ва маърифатли хонадонида тарбия кўрган, эрта ёшлигида илоҳиётдан пишиқ таҳсил олган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мусулмончилиқнинг тўрт рукнига (калимаи шаҳодат, намоз, рўза, закот) қатъий амал қилганлиги ҳар қандай шубҳалардан холидир. Бироқ бешинчи руқн — ҳаж Алишер Навоийда бўлганидек, унга ҳам nasib қилмаган кўринади. Чунки бу хусусдаги аниқ ишоралар унинг бирон бир асарида кўзга ташланмайди. Айни хулоса «Китоб ул-ҳаж»га ҳам тегишлидир.

Масаланинг бундай тус олганидан қатъи назар, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Маккаи мукаррама тавофи билан алоқадор барча жараёнларни икир-чикирларигача ўта аниқлик билан ёритишга эришган. Аслида ўзгача манзарани тасаввурга сиғдириш ҳам қийин. Негаки, Бобур Мирзо фикҳ-ислом қонуншунослиги илмидан сабоқни даврининг забардаст фақиҳлари (шариат қонунларининг билимдонлари) қўлида олганлиги табиийдир. Ёшлиқ шуурига сингдирилган ўша маънавий дурдоналарнинг жилоси «Мубаййин»нинг бошқа китобларида бўлганидек, «Китоб ул-ҳаж»да ҳам ёрқин намoён бўлган.

Асарнинг дебoчаси ихчам бўлса-да, аммо ўша санoқ-

ли сатрлар дастурий аҳамиятга моликдир. Қуйидаги мисраларда ҳам ўша фазилат намоён:

Бобур, айтилди тўрт фарз тамом,
Энди бешинчи сари айла хиром.
Бу бешинчига билки, ҳаждур от,
Бўлди умрунгда фарз бир навбат (3-6).

Иброҳим Халилуллоҳ ва ул зотнинг фарзанди аржуманди Исмоил алайҳиссаломларнинг қадамжоларини тавоф этиш ҳар бир муслиму муслиманинг эзгу ниятидир. Шарияти исломияда муқаддас ҳаж номи билан машҳур тавоф маросими икки йўсинда амалга оширилади. Улардан бири шаввол ойининг бошидан зулҳижжа ойининг ўнинчи кунига қадар чўзиладиган муқаддас ҳаж мавсумидир. Айни маросимлар Қурбон ҳайитидан қирқ кун илгари бошланиб, ўша улуғ ийд кун хотима топади. Ана шуларни Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеър тилида содда ва равои ифодалашга ҳаракат қилган.

Тут қулоқ, вақт бўлди шарт яна,
Шарҳ этай санга вақтларни сана!
Ҳажнинг авқотини дейин ёд ол,
Бўлди зул-қаъдаву яна шаввол,
Яна зулҳижжанинг бурунги ўни
Вақтнинг дохили сен эт муни.
Бўлса гар ҳаж шароити мавжуд,
Фарз ўшал дам қилур санга маъбуд (4-6).

Шоир бор нарсаларга бирор нима қўшгани йўқ. Зеро, бундай қилишнинг имкони йўқдир. Аммо бор гапни шеърга солиш билан уларнинг янада кенгроқ оммалашувига ҳисса қўшган.

Муқаддас қадамжолар тавофининг иккинчи кўриниши умра зиёрати бўлиб, бундай ташриф йилнинг хоҳлаган фаслида амалга оширилиши мумкин. Дарвоқе, Маккаи мукаррама тавофининг иккинчи кўриниши умра зиёратидир. «Китоб ул-ҳаж»да айни зиёратга доир шундай мисралар учрайди:

Умрани суннати муаккада бил,
Вақти лекин эрур анинг бори йил.
Кимки қорин эмас анга беш кун,
Умра макруҳдур муни билсун.
Арафа кунидур бурунғиси бил,
Сўнғи ташриқ бирла беш санағил (7—8-6).

Бобур Мирзо таъкидига биноан йилда фақат беш кун Умра зиёрати раво эмас. Яъни арофат — Қурбон ҳайити олдидан ва уч кун кейин Умрани ният қилиб, ихром кийиш ножоиздир. Бобур Мирзо мавзунинг ана шундай муҳим жиҳатлари ҳақида мароқ билан баҳс юритади. Ислонинг барча фарзу суннатлари инсонни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан баркамол қилиб шакллантиришга қаратилган. Одам Ато фарзандларига жисмоний, иқтисодий, маънавий зиён етказадиган барча ҳаракатлар Ислон томонидан ҳаром қилинган. «Китоб ул-ҳаж»да инсонпарвар бундай қондалар шеър тилида бурро, мураккаб мажозлар аралашувисиз ифодасини топган.

Қайсидур эмди иститоъат, эшит,
Гар қилурсен Худога тоъат, эшит.
Бири сиҳҳат керак баданда санга,
Фарз эмас сиҳҳат ўлмағонда санга...
Яна бир шарт йўл амонлигидур,
Узр бормасқа йўл ёмонлигидур (3—4-б.).

Ушбу саҳифаларда ўнлаб сабаблар шарҳу изоҳлари билан ёритиб берилади. Бобур Мирзо ўз асарининг ҳамма бобларида ислон дини табиатидаги поклик, фақат ҳалолга эргашиш, рост айтиш ва рост ишни бажариш каби олижаноб фазилатларни алоҳида урғу билан акс эттиришга аҳамият беради. Муқаддас ҳаж жараёни зиёратчиларнинг ихром кийган дақиқасидан бошлаб фаол ҳаракатга киради. Игна тешмаган оқ матога ўралишнинг ҳам ўз шартлари мавжуд. «Китоб ул-ҳаж»да бу ҳақда ўқиймиз:

Десанг эҳром боғлайин, муни бил,
Ғусл қил йўқ эрса, таҳорат қил...
Буртунг бирла тирноғинг олғил,
Қирқилур тукни қирқ, соч олғил (6-б.).

Барча зиёратчилардан бирдай оқ матога ўралишнинг талаб этилиши замирида улуг маъно ётади, аниқроғи, ислон динининг юксак адолати юзага қалқиб чиқади. Парвардигори олам наздида унинг барча бандалари бирдай нуфузга эга. Модомики шундай экан, улар молу мулк, лавозим ва мавқадан катъи назар. Оллоҳнинг уйига (Каъбага) бирдай мақом ва сидқ билан қадам босмоқлари, зоҳиру ботинлари эгниларидаги мато сингарии беғубор бўлмоғи лозим.

Яна аниқроқ айтадиган бўлсак, лоақал муқаддас

ҳаж жараёнида ташқи қиёфадаги тафовутлардан холи бўлиш, инсоний тенгликка риоя қилиш тартиби жорий этилган, тоинки ер юзида юрган бандалар Парвардигор ҳузурида тенг эканликларини билсинлар. Улардан қоладиган яхши амаллар, савоб ишларгина қадр-қимматга моликдир. Ихромга кириш олдидаги талабларда ҳам биз учун мушоҳада қилиб кўришга арзигулик ўринлар, ибратга сазовор амаллар бениҳоя кўп.

Аввало ғусл (чўмилиш) ва таҳоратга эътибор қилайлик. Айни амалларни фақат ташқи тозариш воситаси сифатида қабул қилмоқ етарли эмас. Сурат ва сийрати, зоҳиру ботини бирдай тоза инсондагина поклик юзага келиши мумкин. Шунинг учун ихром кийишни ният қилган ҳар бир инсон ўзини жисман покиза қилиш жараёнини маънавий покланиш билан ёнма-ён олиб бормоғи лозим.

«Қитоб ул-ҳаж»даги ихромга кириш олдидан хушбўй атирлар ва гиёҳларни ишлатиш заруратига доир таъкидлар ҳам диққатни тортади. Бунда ҳам ҳайратлантирувчи ибрат мавжуд. Муқаддас зиёратни ният қилган мўъмин-мусулмонлар барча ноҳўя ҳаракатлардан, шаҳвоний нафс тажовузи ва ношойиста хулқу атвордан тийилмоқлари фарзидир. Алқисса, ўзаро ёқимли ҳидлар таратиб, ширин муомала-муносабат пайдан бўлишдай олижаноб фазилатлар талаб этилади. «Қитоб ул-ҳаж» мисраларига ана шундай талқинлар моҳирлик билан сингдирилган.

Ихромга кириш жараёни муқаддас ҳаж зиёратида ҳал қилувчи дастурий босқич бўлгани учун айни мавзуга аталган ишларда унинг шарҳига кенгроқ жой ажратилади. Шундай уриниш Бобур Мирзонинг таҳлил қилинаётган асарида ҳам кузатилади. Хоҳ муқаддас ҳаж, хоҳ умра зиёрати бўлсин, ушбу тоат-ибодатлар ихромда адо этилмоғи шартлиги таъкидланади. Ихромга кириш шарт-шароитлари ҳақида мушоҳада юритган Шайх Абдулмажид Содиқ ал-Ободий «Мийқот икки хил бўлуб: мийқоти маконий ва мийқоти замоний дейилур»,—деб ёзади (Ҳаж ва умранинг йўл-йўриқлари.—Т., Меҳнат, 1993, 5-б.). Мавоқит ёҳуд Мийқот ихромга кириш ўрнини билдиради. Маккаи мукаррама тавофини кўнгилга жо қилган мусулмонлар йўлга чиқиш олдидан ихромга киришлари (маконий) ёҳуд муқаддас зиёратгоҳга маълум масофа қолгач (замоний), бу талабни адо этмоқлари мумкин бўлар экан. Мадинаи мунавварадаги Масжиди Набавийнинг мударриси Содиқ ал-Ободий юқорида зикр

қилганимиз рисоласида ёзишича, ҳаво, сув ва қуруқлик йўлларининг белгиланган масофасига етгач, «мийқот», деб эълон қилиш ёнки шундай ёзув ва пештоқида ишораси бор иморатлар олдида тўхташ шарт экан. Мазкур жойларда гусл ёхуд таҳорат ва бошқа зарурий тадбирларни амалга ошириш учун барча шарт-шароитлар муҳайё қилинган экан. «Китоб ул-ҳаж»да ҳам ана шулар хусусида ўта аниқлик билан ёзилади.

Билки беш бўлди ҳаж мавоқити,
Борини санга шарҳ этай етти.
Қаъбага борур ичида ердин,
Утманг эҳтиромсиз бу беш ердин.
Зул-Хулайфа Мадина аҳлига бил,
Жаҳфайи мийқот аҳли Шом дегил.
Нажд элига қарн дурур мийқот,
Яман аҳлига Яламлам от.
Зоти ирқ ўлди яна бирига от,
Бил Ироқ аҳлига будур мийқот.
Эру хотун Маккага кирмак учун
Бу мавоқиттин ўтар билсун (5-б.).

Мийқотда ихромга кириш жараёнида зиёратчи ўз ниятини (ҳаж ёхуд умра) белгилаб олган бўлиши ва тегишли дуони зикр қилиши лозимдир. Муқаддас ҳаж зиёратининг уч хилда амалга оширилиши қайд этилади. Содиқ ал-Ободий уларни «Ҳаж афрод», «Ҳаж таматту», «Ҳаж қирон» тарзида гуруҳлаштиради. Шундай тасниф «Китоб ул-ҳаж»да ҳам мавжуд. Бобур Мирзо ана шуларнинг ҳар бирига махсус бобчалар бағишлаган. Айниқса, қиронга (жамоа билан биргаликдаги ҳажга) кенг ўрин берилади. Бошқа адабиётларда ҳам ёзилишича, ҳажнинг қирон турида ҳикмат кўп. Чунки пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам ҳажнинг шу турини адо этган эканлар. Бобур Мирзо «Махтурот» (ҳаж зиёрати жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган хатарлар) баёнига бир неча саҳифа бағишлаб, зиёратчиларни улардан огоҳ этади. Таъкидлаш жоиз, асар муаллифининг ёзганлари фиқҳ ва шарийати исломия талаблари доирасидадир. Шундай гапни асарнинг ҳаж фарзу суннатлари баёнига бағишланган бошқа саҳифалар хусусида ҳам айтиш жоиз. Бобур Мирзо ўз асарининг «Китоб хотимаси» қисмида қуйидаги ғоят ибратли мисраларни ёзиб қолдирган:

Бобур эмди агарчи чектим ранже,
Келди илгимга ушбу янглиғ ганже.

Ганжу нуқсонга харждин тортар,
Харж қилгон сойи бу ганж ортар.
Бори эл зойиъ этмайин ранжин,
Ёширур олам аҳлидин ганжин.
Мен бу ганжимни ошкор эттим,
Бори дин аҳлига нисор эттим (39-б.).

Улуғ маънавий арбоб Заҳриддин Муҳаммад Бобур минг карра ҳақ. У ўзидан муслиму муслималар учун катта хазина қолдирди. Ушбу шеърӣ ганжина асарнинг ҳар бир сатрини эзгулик ва поклик ёғдуси билан нурлантириб туради.

БУХОРОНИНГ ШИРИН ҚОВУНЛАРИ

Сарлавҳа муҳтарам ўқувчиларни ажаблантириши мумкин. Чунки у кўпроқ газетада чоп этиладиган хабарга мос. Лекин Бобур Мирзо тасавурида Бухоро дастлаб ана шу табиий неъматӣ туфайли ўрнашиб қолган эди. Бунинг учун ундан ўкиниб бўлмайди. Чунки унинг тақдирӣ азалида машриқнинг доврӯқли шаҳри Бухороӣ шарифни обдан ўрганиш, не-не закийлар назарига тушган обидаларидан завқ олиш, унинг муборак қадамжолари тупроғини кўзига суртишдай буюк бир бахт насиб этмаган экан. Бафуржа имкон бўлганда Бобур Мирзо, албатта, шундай қилган бўлур эди. У нақшбандия сулукининг солики эди. Унинг шу тариқатнинг пиру муршиди Хожа Аҳрор Валийга эътиқод ва эҳтироми беҳад бўлган, тариқат сарчашмаларини бағрида асраган заминда бўлмасликни у ўзи учун кемтиклик ҳисобларди. Тожу тахт таҳликалари имкон берганида Бобур Мирзо қадами теккан Ғиждувонда Хожани Жаҳон — Абдуҳолиқ Ғиждувоний (1103—1179) хоки пойини зиёрат қиларди. Довюррак саркарда «Бобурнома»да Ғиждувонда бўлганлигини бир восита ила қистириб ўтади. 1505—1506 йиллар воқеалари баёнига доир саҳифаларда қуйидагиларни ўқиймиз: «Яна Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди... Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олганда менинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлаб ва нужумни яхши билур эди... Бир нима бадшароб эди. Ғиждувон урушида ўлди» (237—238-б.). Айни воқеалар 1511—1512 йилларда бўлиб ўтган. Афғонистонда салтанат сураётган Бобур Мирзо Мовароуннаҳрда кечаётган сиёсий воқеаларни ўта зийраклик билан кузатиб борди.

1511 йилда вужудга келган қулай сиёсий вазиятдан усталик билан фойдаланди ва ўша йилнинг августида Самарқандни учинчи марта қўлга киритишга муяссар бўлди. Бироқ бу гал ҳам Соҳибқирон Темурнинг тахти унга вафо қилмади ва яна уни ғайриихтиёрий тарқ этишга мажбур бўлди. Муҳими шундаки, ана ўша жангу жадаллар ва қонли сиёсий воқеалар Бухоро ҳамда Гиждувон ҳудудларида бўлиб ўтган эди («Бобурийлар мероси»—Т., Мехнат, 1993, 29—30-б.): 1512 йилда Мовароуннаҳрдан буткул умидини узган Бобур Мирзо Қобулга минг азоб ва ўлимлардан омон қолиб етиб келди. Юқорида кўчирган парчамизда келтирилган саҳифалардаги сана билан ўша воқеалар кечган давр ўртасида андак тафовут бор. Аниқроқ айтсак, Бухорою Гиждувонга тегишли тарихий лавҳалар «Бобурнома»нинг 1511—1512 йил воқеалари баёни акс этган қисмида келтирилиши лозим эди. Аввало айтиш лозим, асарнинг мавжуд нусхаларида 1508—1509 йиллар воқеалари тафсилотидан кейин бир «сакраш» кўзга ташланади. Яъни тахминан ўн йиллик узилишдан кейин 1519 йилдаги тарихий-сиёсий жараён баёнига ўтиб кетилади. Иккинчидан «Бобурнома» пешма-пеш ёзиб борилганда, адиб 6—7 йил олдин содир бўлиши мумкин бўлган келтирганимиз лавҳани қандай кўра олди? Шу кичик далил ҳам «Бобурнома»нинг Ҳиндистонда яхлит асар сифатида дунёга келганлигидан далолат бера олади. Хуллас, охириги марта ҳам унга Бухоро ва унинг атрофидаги шаҳарларни бамайлихотир назардан ўтказиш насиб қилмади. Шундай бўлса-да Бобур Мирзо хотирасида элас-элас сақланиб қолган айрим лавҳалар «Бобурнома»дан жой олиб, бизгача етиб келди. Унинг 1497—1498 йил воқеалари тафсилотига бағишланган саҳифаларида Қоракўл ҳақидаги ихчам маълумотларга дуч келамиз. «Бобурнома»нинг беш жойида турли сиёсий-тарихий ҳодисалар муносабати билан Қоракўл эсланади. Шулардан энг бафуржаси юқорида тилга олганимиз саҳифаларида бўлиб, уни бу ўринда келтириш фойдадан ҳоли бўлмас. «Яна Қоракўл вилоятидур. Барчадан поён оброқдур. Бухородин етти йиғоч ғарб-шимолийдур. Яхши туманоти бор. Ул жумладан, Суғд ва Суғдга пайваст туманлардур. Боши ер яйлоқ оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким Темурбек дегандурким: “Менинг бир боғим борким, тўли ўттуз йиғочдур”. Бу тумонатни дегандур» (108-б.). Бобур Мирзонинг Қоракўл ҳақида ёзганлари

катта қизиқиш уйғотади. Ўз қалъаси ва унинг атрофидаги тигиз аҳоли яшаш жойларига эга бўлгани учун ҳам Қоракўл замон ҳукмронлари эътиборини тортиб келган. Ҳатто, Бобур Мирзо салтанат сурган йилларда ҳам Қоракўл гоҳ теурийлар ва гоҳ шайбонийлар тасарруфида бўлиб келди. Қоракўлнинг «поён об»лиги ҳақидаги маълумот Кўҳак—Зарафшонга нисбатандур. Афсуски, бугун ушбу дарё бу юртдан юз ўгирган. Жондору Қоракўл макон тутган воҳа аҳли ўз насибасини Аму сувидан топаётир. Қоракўлдан Бухорогача бўлган катта масофани кенту боғлар эгаллаганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам қизиқиш уйғотади. Хусусан, Амир Темур қалбини чулғаган ифтихор туйғуси бизнинг ҳам муқаддас аждодлар заминига бўлган садоқатимизни ўстириш учун ширин турткидир.

«Бобурнома»нинг йигирма олти жойида Бухоро шарифининг зикри ўтади. Мазкур саҳифаларда Бобур Мирзо Бухоро хусусида махсус мушоҳада юритишни вазифа қилиб қўйган эмас, албатта. Бироқ турли сиёсий воқеалар, тарихий шахслар тақдири тақозосига кўра, «Бобурнома» муаллифи бу илму адаб марказини қаламга олади. Бобур Мирзо ўз асарининг 1494 йил воқеалари тафсилоти баён қилинган саҳифаларида Аҳси ҳақида мушоҳада билдириб, қовун муносабати ила Бухорони эслайди. «...Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундуким, «Мир Теурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским, оламда бўлғай. Бухоро қовуни машҳурдир. Самарқандни олғон маҳалда Аҳсидин, Бухородин қовун келтуруб, бир мажлисда кестурдум. Аҳси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эди» (62-б.).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Аҳси қовуни ҳақидаги фикрида устувор турмайди. «Бобурнома»нинг бошқа бир жойида анча «юмшайди» ва Бухоро қовунлари таърифига мақтовли фикрида қатъият кўрсатади. Бобурона ростғўйлик ҳиссиёт ва ҳатто, киндик кони томган Ватан мева-полиз маҳсулотларига бўлган айрича муҳаббатдан ғолиб келади. Бу йўналишдаги мулоҳазаларни тўхтатиб, кейинги парчани назардан ўтказайлик. Улуғ адиб 1497—1498 йиллар воқеалари тафсилоти баёнида яна ўша мавзуга қайтар экан, бундай деб ёзади: «Яхши вилояти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур. Самарқанднинг ғарбий тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре воқиб бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур,

Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва ҳўб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидан Аҳсининг бир навъ қовуниким, «Мир теурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва нозукроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундан кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуйи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб, қурутуб табарруклук била вилояттин вилоятқа элтарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори товуғи ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидан тундроқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим» (107—108-б.). Бобур Мирзонинг Бухоро ҳақидаги муфассал мулоҳазалари ана шулардан иборатдир. Унинг аксарият қайдлари бугун учун ҳам аҳамият касб этади. Адибнинг Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги йўл масофаси хусусидаги маълумоти (йигирма беш йиғоч) ҳақиқатга рост келади. Бугунги кўрсаткичларда бу масофа икки юз етмиш километр тарзида эътироф этилади. Бобур Мирзо Бухоройи шарифга бир ихчам жумлада «тавр шаҳре воқий бўлубтур» тарзида якуний баҳо беради. «Тавр» Бобур Мирзо талқинида кўп маъноли сўз вазифасида келган. Тавр—айрича, ўхшаши йўқ, тенгсиз, тавр—кўркам ва дилкашни англатадики, Бухоройи шариф бобурога бундай тақдирга тўла сазовордир. Бобур Мирзо гарчи Бухорода маълум муддат муқим яшамаган бўлса-да, бу воҳанинг «кўп ва ҳўб» меваларидан тановул қилган кўринадики, ўша хушбўй ҳид адибнинг димоғини, мазали таъм эса унинг танглайини қитиқлаб, қалам ушлатган. Қовун баҳосини бу ўринда ҳам давом эттирган Бобур Мирзонинг мулоҳазалари аниқлик томон тиниқлашиб боради. Унинг кўп жинслардаги ҳўб Бухоро қовунларига доир қайдлари гоят мароқли ва бизнинг зиммамизга катта масъулият ҳам юклайди. XV—XVI асрларда миришкор бобо дехқонламиз пешона тери билан бутун Мовароуннаҳрда таратилган доврўғ истиқлол шабадасидан кўкси осмон қадар юксалган воҳамизга қайтарилмоғи зарур.

Бобур Мирзо эътиборини жалб қилган мевалардан яна бири «олуйи бухорий»дур. Адиб мазкур табиий неъматнинг шуҳратига урғу бериш билан бирга, унинг муолажадаги аҳамиятига ҳам алоҳида эътиборни қаратади. Олуйи бухорийнинг қуритилган пўсти ични юмшатувчи, мулойим қилувчи восита сифатида қўлланилган экан. Мазкур маълумот ҳам биз учун дастурий моҳиятга эга. Уша машҳур навни тирилтирмақ ёки кўпайтирмақ

бурчимиздир. Бобур Мирзонинг парвозли товуқлари (шубҳасиз хонаки эмас) ғозлар ҳақидаги ёзувлари армонларимизни янгилайди. Зарафшоннинг бемаврид ўлими, ерни ўзлаштиришдаги ҳужумкорлик жуда кўп ҳайвон турларининг, жумладан, ўша паррандаларнинг ҳам йўқолишига сабаб бўлди.

Бобур Мирзога Мовароуннаҳр тахти насиб этиб, шу муборак заминда узоқроқ яшаганда, албатта, Бухоро ва бухороликлар ҳақида янада кўпроқ ёзган бўлур эди. Шунингдек, Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзо бунёд қилдирган меъморий иншооту обидалар ҳақида фикр юритилган саҳифаларда Бухорою Ғиждувонда ўша улуг инсон қурдирган икки муҳташам мадраса таърифи ва шу муносабат ила аҳли илму адаб, ҳунару санъат ҳақида ҳам мароқли лавҳалар битиб қолдирарди. Унинг нурли дийдори каби булар ҳам қиёмат қарзига айланди.

Улуғ шоирнинг бир рубойида биз эслатганимиз ўша дардлар теран руҳий изтироб ва санъаткорона бир назокат билан нақшлангандай туюлди менга.

Бедард ҳабиб билмади дардимни,
Туфроқча кўрмади руҳи зардимни.
Мендин неча кўнглида ғубори бўлғай,
Кетдим, мана эмди топмағай гардимни.

Дилида қават-қават армонлари билан фоний оламдан кетган улкан маънавий арбобнинг гарди энди маҳзун ва муштоқ дийдаларга тўтиёдир. Бугун она юртда унинг шахси ва асарларига муносабатнинг тубдан ўзгарганлиги улуг бир шукронага боисдир. Илоҳо буларнинг барчаси рост бўлсин. Ушанда улуг адиб аламзада қалбини тарк этган муборак руҳи ҳам шод бўлғусидир!

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Мен билган Бобур Мирзо	7
«Бобурнома»да маданий ҳаёт талқини	31
Билгасен эй, хўжаста фарзанд	64
«Китоб ул-ҳаж» — муслимлик ҳужжати	76
Бухоронинг ширин қовунлари	83

Илмий-оммабон нашр

РАҲИМ ВОҲИДОВ

БИЗ БИЛГАН ВА БИЛМАГАН БОБУР

Тошкент «Маънавият» 1999

Мухаррир *С. Содиқов*
Бадий муҳаррир *С. Аъзам*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусахҳих *С. Абдусаматова*

Теришга берилди 20.09.99. Босишга рухсат этилди 10.11.99. Бичими 84×108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 4,82, Шартли кр.-отт. 4,83. Нашр т. 4,93. 3000 нуска. Вуярт-ма № 315, Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Шодлин кўчаси, 6, Шартнома 21—99,

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 1999.